

Nəsir ƏHMƏDLİ

**JURNALİSTİN
VİZUAL NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİ**

BAKİ - 2002

4612
+ 296

Nəsir Əhmədli

Jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti.
«Yeni Nəsil» AJB. Bakı, 2002. 120 səhifə.

Filologiya elmləri namizədi, dosent Nəsir Əhmədlinin bu kitabı, əsasən, jurnalistika fakültələrinin və şöbələrinin tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulsa da, nitq mədəniyyəti məsələləri ilə maraqlanan hər kəs (KİV əməkdaşları, müəllimlər və başqaları) ondan bəhrələnə bilər.

Б Д У-нун
Елми
китабханасы

245224

© Nəsir Əhmədli

ÖN SÖZ

“*Jurnalist*”, “*nitq*”, “*mədəniyyət*” sözlərinin, “*jurnalistin nitq mədəniyyəti*” deyiminin etimologiyasına və sosial anlamına diqqət yetirək. “*Jurnalist*” sözü fransızcadan alınıb. “*Jur*” - “*gün*”, “*jurnal*” - “*gündəlik*”, “*jurnalist*” - “*gündəlikçi*”, yəni cari hadisələr barədə informasiyanı müxtəlif kütləvi kanallarla (mətbuat, radio, televiziya) ictimaiyyətə çatdırın şəxs deməkdir. Aparıcı dövri nəşr olan qəzetiñ də adı dünya dillərinin çoxunda “*gün*”, “*zaman*”, “*yenilik*” anlayışları ilə bağlıdır. Məsələn, ona farsca “*ruznamə*” (“*günün yazısı*”), almanca “*Zeitung*” (“*zama-na aid olan*”), ingiliscə “*newsrarer*” (“*yeni-liklər vərəqi*”) deyilir.

Nitq barədə bir qədər sonra geniş danışacaq. İndi bircə onu deyək ki, nitq (jurnalist anlamında mətn) fikirlə dilin vəhdətindən yaranır.

Ərəbcədən alınmış “*mədəniyyət*” kəlməsinin kökündə “*şəhər*” anlamı durur. Geniş mənada götürsək, təkcə şəhərlər yox, insan zəkası, insan əli, insan fəaliyyəti ilə yaradılan hər şey (yollar, binalar, memarlıq abidələri, yazı, din, incəsənət və s.) “*mədəniyyət*” anlayışına daxildir.

“*Jurnalistin nitq mədəniyyəti*” ifadəsindəki “*mədəniyyət*” sözü qabiliyyət, bacarıq mənasındadır. Yəni jurnalistin nitq mədəniyyəti dedikdə bu sahə ilə məşğul olan adamın fikiri* dil vasitəsilə dəqiq, aydın, ifadəli və qisa şəkildə çatdırmaq bacarığı nəzərdə tutulur.

* *Bəzi sözləri qüvvədə olan orfoqrafiyaya uyğun yazmamağımız vəsaitin müvafiq hissəsində tanış olacağınız bir təkliflə (səsdüşümünün fonetik hadisə olması ilə) bağlıdır.*

İctimai fikirin formalaşdırıcısı, yayıcısı, cəmiyyət həyatının “güzgü” sü sayılan jurnalistika ilə fikirin ifadə vasitəsi olan dil daim qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı işgörümü, qarşılıqlı zənginləşmə şəraitində olur. Xüsusilə milli ədəbi dilin formalaşmasında, zənginləşməsində, cillalanmasında mətbuatın rolunu ayrıca göstərmək lazımdır.

“Əkinçi”dən başlanan bu ənənə indi də yaradıcılıqla davam etdirilir və ona görə də həmin prosesin ümumiləşdirilməsi, praktika ilə nəzəriyyənin faydalı “əməkdaşlığı”nın araşdırılması, yetişməkdə olan gənc jurnalistlərdə dilə həssaslıqla yanaşmaq vərdişi aşılanması dövrün vacib məsələlərindəndir.

“Jurnalistin nitq mədəniyyəti” ölkə universitetlərindəki jurnalistika fakültələrinin və şöbələrinin hamısında öyrədilən, yaxud öyrədilməsi son dərəcə vacib olan əsas ixtisas fənlərindəndir, lakin indiyədək bu sahədə vahid program, dərs vəsaiti və dərslik olmadığından onun tədrisində müəyyən pərakəndəlik duyulur, yəni hər müəllim onu öz anladığı şəkildə,

öz programı əsasında tədris edir. Müşahidələr göstərir ki, müəllimlərin və başqa mütəxəssislərin çoxu “jurnalistin nitq mədəniyyəti” dedikdə ilk növbədə onun şifahi nitqini, yəni təkcə danışığını nəzərdə tutur. Əslində isə “nitq” anlayışı həm yazılı, həm də şifahi mətnlərə aiddir.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” fənninə aid ilk dərs vəsaiti hazırlamaq məsuliyyətini üzərimizə götürsək də, onun çağdaş yüksək tələblərə tam cavab verəcəyini iddia etmək fikirindən uzağıq və burada qoyulmuş problemlərlə, onların həlli ilə bağlı iradlarını, təkliflərini bildirəcək mütəxəssislərə bəri başdan tam səmimi təşəkkü-rümüzü bildiririk.

BİRİNCİ MÖVZU
NİTQ VƏ NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞLARINA
JURNALİSTİKA PRİZMASINDAN BAXIŞ

Adamlar Yer üzünə gəldikləri vaxtdan bir-biriləri ilə ünsiyyətə can atıblar. Təsadüfi deyil ki, ərəbcədən alınmış “*insan*” və “*ünsiyət*” kökdaş, yəni qohum sözlərdir. Bu o deməkdir ki, adamı (Adəm övladını) insan edən, sosial varlığa, dünyanın əşrəfinə çevirən əsas amil ünsiyyət, yəni “**fikirin, məlumatın dil vasitəsilə qarşılıqlı şəkildə verilməsi və qəbul edilməsi**”dir /1, s.495/. İnsan onu əhatə edən obyektiv gerçəkliliyi müşahidə yolu ilə beyinində əks etdirir, yəni onun sanki şəkilini çəkir, qavrayır, **FIKİR** formasına salır. Bundan sonra onda həmin fikri (məlumatı, biliyi)

başqalarına çatdırmaq zərurəti yaranır. Fikir yalnız sahibinə, daşıyıcısına bəllidir, başqaları onu heç bir duyğu üzvünün, hələlik hətta ən mükəmməl kompüterin də köməyi ilə mənimsəyə bilmirlər. Məşhur alman psixoloqu və dilçisi Qottlob Freqe məqalələrinin birində yazırıdı: "*Mineroloqla müqayisədə mənim vəziyyətim xeyli çətindir: onun imkani var ki, dağ kristalını söhbətdaşına göstərə bilsin. Mən isə fikiri oxucuların ovucuna qoyub deyə bilmərəm: alın, onu yaxşı-yaxşı nəzərdən keçirin. Mənim gücüm ona çatır ki, özlüyündə duyulmayan fikiri duyulan dil qabığında oxucuya təqdim edim*" (4, s.30). Bəli, fikiri oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya çatdırmaq üçün "maddi qabıq", vasitə, "*insanların ünsiyyətinə xidmət edən... maddi vahidlər sistemi*" (Bax: 2, s.72), yəni dil lazımdır. Həmin sistem adı ünsiyyət prosesində müəyyən ardıcılıqla düzülmüş danışiq səslərindən, yaxud onların yazılı forması olan hərflərdən, jurnalistikada isə həm də bir sıra başqa təsvir vasitələrindən (bu

barədə sonra danışacağıq) ibarətdir.

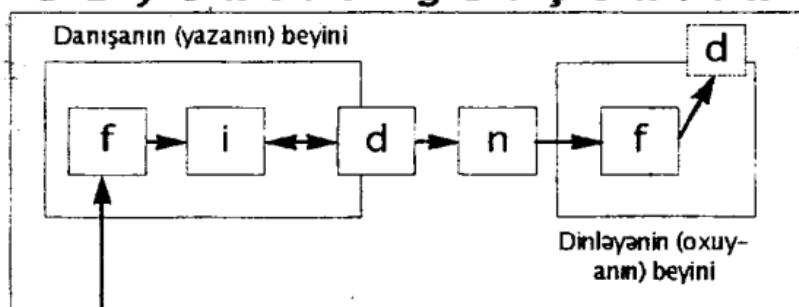
İnsan obyektiv gerçəkliyi müşahidə edərkən onun beynində yaranan ilkin fikir təfəkkür prosesində informasiyalasılır, yəni biliklər toplusuna çevrilir, dilin geriyə - fikirə doğru yönəlmüş şüaları ilə (eyni cür şüalar qarşılıqlı olaraq həm də fikirdən dilə doğru yönəlir və fikirin informasiyalasma nöqtəsində onların "görüş"ü baş verir) ətə-qana dolaraq xarici mühitə can atır. Bu proses fikiri daşıyıcısının ana dili ilə, yaxud onun bildiyi başqa bir dillə birləşdirib eşidilən, görünən, yaxud həm eşidilib, həm də görünən bir obyektə - NİTQə çevirir. Həmin obyekti başqaları mənimsəyərkən bayaq ikinci planda olan dil indi fəallaşıb ön plana keçir, yükünü (informasiyanı, biliyi) qulaq, yaxud göz kanalları ilə dinləyicinin və ya oxucunun beyninə ötürür, özü isə, bir növ, parçalanıb yox olur. Bunu belə sxemləşdirə bilərik (bax: şəkil 1, səh.10).

Fikirlə dil arasındaki münasibətləri həqiqətəyaxın şəkildə Azərbaycan dilciliyində ilk

dəfə professor Bəşir Əhmədov aydınlaşdıraraq qeyd edib ki, nitq fikirlə dilin birləşməsin-dən yaranır. O, haqlı olaraq fikiri nitqin məzmunu, dili isə onun forması kimi təqdim edir (3, s.49).

Şəkil 1

O b y e k t i v g e r ç e k l i k



f - fikir; i - informasiya; d - dil; n - nitq

Nitqin məzmununu təşkil edən fikirlə onun forması olan dili biz həmişə vəhdətdə görürük. Onları yalnız beyin “laboratoriya”sı birləşdirə və tərkib hissələrinə parçalaya bilir.

Beləliklə, *nitq fikirlə həmin fikiri ifadə etmək üçün zəruri olan dil vahidlərinin vəhdətindən yaranmış idrak (qavrayış) obyekti*dir. Yəni $N=F+D$ (N - nitq, F - fikir, D - dil).

Klassik bölgüyə görə, fikirin iki ifadə for-

ması var: şifahi və yazılı. Mətbuatın, kinonun, radionun, televiziyanın meydana gəlib kütləviləşməsi ilə bunlara şərti olaraq “**vizual nitq**” (VN), “**audionitq**” (AN) və “**audiovizual nitq**” (AVN) adlandıra biləcəyimiz daha üç forma əlavə olunub. Bu formalar başlıca xüsusiyəti budur ki, şifahi və yazılı nitqdə fikir yalnız sözlərin köməyi ilə ifadə olunduğu halda, VN-də informasiya sözlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin, AN-də sözlərin və səs effektlərinin, AVN-də isə sözlərin, görüntünün və yardımcı səslərin vasitəsilə auditoriyaya çatdırılır. Beləliklə, “jurnalistin nitq mədəniyyəti” anlayışına biz üç aspektdən yanaşmağı məqsədə uyğun sayırıq:

- a.** Vizual nitq mədəniyyəti;
- b.** Audionitq mədəniyyəti;
- c.** Audiovizual nitq mədəniyyəti.

“*Vizual nitq mədəniyyəti*” dedikdə biz qəzet, jurnal, kitab publisistikasını (buraya xəbərdən tutmuş felyetona və pamfletə qədər bütün janrlar daxildir), “*audionitq mədəniyyət*” dedikdə isə radio, televiziya və film mədəniyyətini, “*audiovizual nitq mədəniyyəti*” dedikdə isə bütün bu iki mədəniyyətin əlaqələndirilməsi və əməkdaşlığından ibarət olan mədəniyyəti mənasına gəlir.

ti" dedikdə səsli publisistikanı (radio janrlarını), "*audiovizual nitq mədəniyyəti*" dedikdə isə kino və televiziya publisistikasını formalasdırı şəxslərin (kommunikatorun) yaradıcılıq mədəniyyətini nəzərdə tuturuq.

Bizim kontekstdə "*dil*" anlayışına münasi-bət bir qədər başqadır. Belə ki, ümumi linqvistika ilə məşğul olan alımlar nitqin tərkib hissəsi olan dilə yalnız fikiri ifadə etmək üçün lazım olan dil vahidlərinin - sözlərin sistemli düzülüyü kimi baxdıqları halda, biz vi-zual nitqin tərkib hissəsi olan dilə (qəzet, jurnal, kitab dilinə) **sözlərin, illüstrasiyaların və qəzet tərtibi elementlərinin**, audionitqin tərkib hissəsi olan dilə (radio dilinə) **sözlərin** (diksiya, intonasiya və pauza da daxil olmaqla), **musiqinin** (verilişlərin fon musiqisi nə-zərdə tutulur) və **səs effektlərinin**, audiovizu-al nitqin tərkib hissəsi olan dilə (televiziya və kino dilinə) isə **sözlərin** (audiodildəki çalarlar və jestlər də daxil olmaqla), **görüntünün** (plan, rakurs, montaj və s. daxil olmaqla), **mu-**

siqinin və yardımçı səslərin kontrapunktu* kimi baxır, onların bir-birindən tam təcrid olunmuş halda araşdırılmasını normal hesab etmirik.

* **KONTRAPUNKT** musiqi terminidir. Bir neçə müstəqil melodiyanın, səsin eyni vaxtda eşidilməsi ilə ahəng bütövlüyü yaratmaq deməkdir. VN, AN və AVN-də “kontrapunkt” dedikdə buradaki “dil” anlayışına daxil olan komponentlər (VN-də sözlər, illüstrasiyalar və tərtibat elementləri; AN-də sözlər və səs effektləri; AVN-də isə sözlər, görüntülər və yardımçı səslər) arasında əlverişli funksiya bölgüsü nəzərdə tutulur. Yəni həmin komponentlər bir-birini təkrarlamamalı, hərəsi məzmunun bir tərəfini açmaqla kompleks yaratmalıdır.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild. - B.: 1986.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. - B.: 1979.
3. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. - B.: 1974.
4. Фреге Г. Мысль: логическое исследование. - В кн.: Философия, логика, язык. - М.: 1987.

ÖZÜNÜZÜ YOXLAYIN

1. “Jurnalist”, “nitq”, “mədəniyyət” sözlərinin etimoloji və sosial anlamlarını izah edin.
2. Nitqin düsturunu və tərifini deyin, onun yaranma prosesini izah etməyə çalışın.
3. VN, AN, AVN adı nitqdən və bir-birilərindən nə ilə fərqlənir?
4. Jurnalistikada “kontrapunkt” dedikdə nə nəzərdə tutulur?

İKİNCİ MÖVZU

FİKİRİN VƏ DİLİN DƏQİQLİYİ VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASI KİMİ

Nitq fikirlə dilin vəhdəti olduğu kimi, nitq mədəniyyəti də fikiri beyində formalasdırmaq və dil vasitəsilə ifadə etmək mədəniyyətidir. Mətbuat (vizual publisistika) üslubunu ədəbi dilin başqa üslublarından fərqləndirən başlıca cəhət fikirin (informasiyanın) sənədlərə, gerçək hadisələrə söykənməsi və “sənədli fikir”ə müvafiq “sənədli dil” vahidlərinin seçilib məzmunu (fikirə) uyğun formaya salınmasıdır. Bəlli olduğu kimi, yazılıcıdan fərqli olaraq jurnalist (publisist) həyatı, onun bir parçasını, fragmntini gerçəkliliyə (sənədliliyə, ori-

jinala) ən yaxın şəkildə, yəni dəqiq əks etdirməyə borcludur. Rus tədqiqatçısı B.S.Muçnik bu məsələni şərh edərək yazır ki, *iki cür dəqiqlik var: predmetin dəqiqliyi və nitqin dəqiqliyi; yaxud müəllif fikirinin dəqiqliyi və onun söz tacəssümünün dəqiqliyi; yaxud niyyətin dəqiqliyi və icranın dəqiqliyi* (1, s.164).

Nəyin - müəllif fikirinin, yoxsa o fikiri ifadə edən dil vahidlərinin dəqiq olub-olmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifin fikiri o zaman dəqiq olur ki, o, dildənkənar gerçəkliliyin əks etdirilən fraqmentinə (fakta) maksimum uyğun gəlsin. Dil vahidləri isə o zaman dəqiq olur ki, o, müəllif fikirinin “boyuna bıçilsin”, yəni ondan nə böyük, nə də kiçik olsun, müəllifin gerçəklilik əsasında düzgün formalaşmış fikirini mümkün qədər tam, düzgün və aydın əks etdirsin. Burada “*mümkün qədər*” ifadəsini ona görə işlədirik ki, fikirin tutumu həmişə dilin tutumundan genişdir, hər bir fikir vahidinə uyğun gələn dil vahidi tapmaq çox vaxt mümkün olmur. Ona görə də burada söhbət fikirin *tam* yox, ***mümkün qədər***

245224 **tam** ifadəsindən gedə bilər. Başqa sözlə, müəllifin fikiri əks olunan real gerçeklik fraqmentinə (fakta) nə qədər yaxın olsa, bir o qədər dəqiqliq olar və müəllif fikirini ifadə edən sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri həmin fikiri nə qədər düzgün, nə qədər dolğun, nə qədər aydın əks etdirse, vizual nitq bir o qədər dəqiqliq olar.

Deməli, vizual nitq mədəniyyətinin birinci şərti müəllif fikirinin real gerçekliyə (fakta) və seçilmiş ifadə vasitələrinin (sözlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin) müəllif fikirinə uyğunluğuna nail olmaqdır. Mütəxəssislər bunu faktın dəqiqliyi və kommunikasiyanın dəqiqliyi kimi izah edirlər (1, s.167). Burada dörd hal müşahidə edilir:

1. Fakt dəqiqliq, kommunikasiya qeyri-dəqiqliqdir. Yəni müəllifin fikiri real gerçekliyə, fakta uyğun formalaşıb, amma onun vizual təsviri - söz, illüstrasiya, tərtibat elementləri ilə əksi qüsurludur, forma məzmunu dəqiqliq əks etdirmir (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib, amma mətndə “ağ” əvəzinə, de-

yək ki, “şəffaf”, yaxud “bəyaz” sözünü işlədib).

2. Fakt qeyri-dəqiq, kommunikasiya dəqiqdir, yəni müəllif gerçəkliyi düzgün qavraya bilməyib, beynində səhv fikir formalasdırıb, amma həmin səhv fikiri dəqiq ifadə edib (Müəllif ağ qatığı qara kimi görüb və “qara” sözünü də işlədib).

3. Fakt da, kommunikasiya da qeyri-dəqiqdir (Müəllif ağ qatığı qara görüb və “qara” sözü əvəzinə, tutaq ki, “tünd” sözünü işlədib. Bu, son dərəcə nadir situasiyadır).

4. İdeal variant budur ki, fakt da dəqiq olur, onun ifadəsi də (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib və “ağ” sözünü də yerində işlədib).

Jurnalistika fakültələrində və şöbələrində ixtisas üzrə nəzəri-praktik fənləri tədris edən müəllimlərin başlıca vəzifəsi göstərilən ilk üç variantı təshih edib dördüncü - ideal variant səviyyəsinə gətirməkdə tələbələrə yardımçı olmaqdır. Əslində, üçüncü variantı sıradan çıxartmaq da olar, çünki nə faktın, nə də kom-

munikasiyanın dəqiqliyinə nail ola bilməyən şəxslərdən publisist-jurnalist hazırlamaq mümkün deyil. Bu peşəyə yiylənməyi qəra-ra almış gənclərin eyni vaxtda həm düzgün düşüncə qabiliyyəti, həm də fikiri düzgün ifadə etmək bacarığı olmalıdır. Elə buna görə də əvvəllər SSRİ məkanındakı universitetlərin jurnalistika fakültələrinin abituriyentləri ümumi qəbul imtahanlarından öncə iki turdan ibarət yaradıcılıq müsabiqəsindən keçirdilər. Birinci turda onların ümumi dünyagörüşü (müxtəlif səpkili faktları qavraya bilmək qabiliyyəti), ikinci turda isə fikiri yazılı ifadə edə bilmək bacarığı yoxlanılırdı. İxtisas təhsili düşünməyi bacarmayan adamlara düşünmək, yazmağı bacarmayan adamlara yazmaq öyrədə bilməz. İxtisas təhsili yalnız hər iki sahədəki başlangıç qabiliyyəti inkişaf etdirmək, istiqamətləndirmək, zənginləşdirmək, cilalamaq, sahmana salmaq üçündür. Ona görə də bu dərs vəsaitində biz jurnalistin nitq mədəniyyətinin bu və ya başqa özəlliklərindən danışarkən mexaniki orfoqrafiya qüsurlarından,

texniki səhvlərdən, savadsızcasına yazılmış cümlələrdən bəhs etməyəcək, daha çox, dildə özünə möhkəm yer tutmuş, bir növ, “vətəndaşlıq hüququ” qazanmış, həm yananların, həm də oxuyanların çoxunun normal saydıgı yanlışlıqlardan bəhs edəcəyik. Elə bu niyyətlə də misalların çoxunu dil və üslub baxımından ən kamil hesab etdiyimiz aparıcı qəzetlərdən (“Yeni Müsavat”, “Azadlıq”, “Müxalifət” və s.), özü də onların yalnız bir neçə nömrəsindən götürmüştür.

Birinci və ikinci variantlarda göstərilən nöqsanları aradan qaldırmaq, dördüncü (ideal) varianta nail olmaq üçün tələbələrlə iki yöndə iş aparmaq lazımdır:

a) müşahidə və qavrama (təfəkkür, yəni fikirin düzgün formalaşması) üzərində iş;

b) publisistik-jurnalistlik qabiliyyəti, yəni fikirin sözlər, illüstrasiyalar və tərtibat elementləri ilə düzgün qovuşdurulub vizual nitqə çevirilməsi mərhələsi üzərində iş.

Başqa, daha elmi qaydada birinci yönü nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları, ikinci yönü

isə linqvistik-publisistik əsasları adlandırmaq olar.

QAYNAQ

1. Мучник Б.С. Человек и текст. - М.: 1985.

ÖZÜNÜZÜ YOXLAYIN

- 1. "Jurnalistin nitq mədəniyyəti" anlayışını necə başa düşürsünüz?*
- 2. Jurnalist nitqinin dəqiqliyi hansı tərkib hissələrindən ibarətdir?*
- 3. Vizual nitq mədəniyyətinin birinci şərti hansıdır və burada neçə hal mümkündür. Həmin halları izah edin.*

ÜÇÜNCÜ MÖVZU

VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNTİQİ ƏSASLARI

Nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına faktların düzgün, orijinala maksimum yaxın şəkildə seçilməsi, məntiqi vurğunun yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqələrinin dəqiq qurulması, fikiri düzgün çatdırmaq üçün müvafiq dil vahidlərinin uğurla tapılması, məntiq qanunlarına (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncüünü istisna və kafi əsas) əməl olunması mədəniyyəti və s., linqistik-publisistik əsaslara isə ilkin mərhələdə beyində formalaşmış düzgün fikiri linqistik vahidlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin köməyi ilə düzgün ifadə edə bilmək mədəniyyəti daxildir.

Vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarını tələbələrə düzgün qavratmaq işində təkcə ixtisas müəllimləri deyil, həm də və daha çox başqa yaxın sahələrin mütəxəssisləri - jurnalistika fakültələrində və şöbələrində dərs deyən fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, psixologiya, dil müəllimləri iştirak etməlidirlər. Ona görə də jurnalistika fakültələrində və şöbələrində həmin dərsləri deyən müəllimlər tədris etdikləri fənlərin proqramlarını məhz bu yöndə qurmalı, tələbələri "Jurnalistin nitq mədəniyyəti" fənninin öyrənilməsinə hazırlamalıdır-lar. Deməli, sonuncu fənnin yuxarı (III, yaxud IV) kurslarda tədris olunması daha məqsədə-uyğundur.

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları obyektiv gerçəkliyin qavranmasından, yəni seçilmiş mövzu ilə bağlı material toplanmasından başlanır. Material məqsədyönlü yaradıcılıq fəaliyyətinin "ilkin məhsul"u, bünövrə daşıdır. Haynrix Hayne hələ XIX əsrдə yazırdı:

**Əsərin materiyasını, maddəsini
Müəllif öz barmağından sorub çıxara bilməz.
Əlində lazımi material olmasayı,
Allah özü də heç nə yarada bilməzdi.**

(Sətri tərcümə)

Əlbəttə, jurnalistikada “material” dedikdə bizi əhatə edən fiziki cisimlərin, hadisələrin özləri, orijinalları yox, həmin cisimlər və hadisələr haqqında bilik, məlumat, fakt, ümumi şəkildə desək, informasiya nəzərdə tutulur. Əvvəldə deyildiyi kimi, jurnalist yazısının əsasını, bədii əsərlərdən fərqli olaraq, gerçək faktlar, sənədlər, xronika təşkil edir. Publistikada yalnız obyektiv, yəni gerçəkliyə maksimum uyğun gələn dürüst informasiyadan istifadə olunur. Rus publisisti A.Nejninin yazdığı kimi, “**jurnalistikada xoşbəxt sonluq uydu-ra bilməzsən. Həyatda necədirsə, elə də yazmalısan**”. Jurnalist materialı, hər şeydən əvvəl, bu və ya başqa real şöxs, hadisə, proses haqqında, həmin şöxs, hadisə və proseslərə cəmiyyətin münasibəti, insanların dünyagörüşü, ehtiyacı, maraqları, dəyər oriyentasiyaları,

arzuları barədə informasiyadan ibarətdir və bu informasiyanı o, müxtəlif qaynaqlardan əldə edir.

Fakt, faktın əldə olunması və seçilməsi, fakta münasibət başqa ixtisas fənlərində (məsələn, "Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi"ndə) tədris olunduğundan biz bu məsələ üzərində dayanmaq istəmirik. Təkcə onu qeyd edək ki, jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti iki hissədən (**1.Fikirin dəqiqliyindən, 2.Fikirin ifadə vasitələrinin dəqiqliyindən**) ibarət olsa da, bunların hər ikisi "son məhsul"da - mətndə təcəssüm tapdığından, həm fikirin, həm də onun ifadə vasitələrinin təshih əməliyyatı mətn üzərində gedir və bu səbəbdən biz də hər iki səviyyədən (həm məntiqi, həm də linqvistik) olan səhvlerin düzəldilməsinə dair tövsiyələrimizi söz, ifadə və cümlələrin timsalında ümumiləşdirəcəyik.

Hazır mətndə məntiqi səhvlerin düzəldilməsi prosesi iki mərhələdən ibarətdir:

- 1. Səhvin aşkarlanması;**
- 2. Onun düzəldilməsi.**

Bu prosesi həm yazan adamın özü, həm də mətbuat əməkdaşı (ədəbi redaktor) gerçəkləşdirə bilər. Lakin bizim niyyətimiz jurnalistin öz səhvini özünün düzəltməsinə nail olmalıdır. Ona görə də o, mətnin müəyyən hissəsini (cümləni, abzası və s.), yaxud hamısını yandan sonra professional oxucuya çevirilməli, buraxdığı səhvləri özü aşkar edib düzəltməyi bacarmalıdır.

Jurnalistin yazısı üç başlıca tələbə cavab verməlidir: **dəqiqlik, aydınlıq və qısalıq (lakoniklik)**. Başqa sözlə, jurnalist fikiri dəqiqliyə, fakta maksimum uyğunluğu, **aydınlıq** müəyyən vasitələrlə (söz, məntiqi vurğu, illüstrasiya, tərtibat elementləri və s. ilə) ifadə olunmuş fikiri oxucunun düzgün, asan və tez qavramasına, təkyozumluluğa nail olunması, **qısalıq** isə hər fikir vahidinə uyğun konkret dil vahidləri seçilməsi, artıq (hər hansı fikir

vahidinin ifadəsinə xidmət etməyən) söz, ifadə və hətta şəkilçilərdən, ayrı-ayrı hissəciklərdən qaçılmasıdır.

Fakt jurnalist yazısının - publisistikanın sənədli əsasıdır. Həqiqəti dəqiq eks etdirən faktları aşkara çıxarıb yazıda istifadə etmək üçün cari gerçəkliyi dərindən bilmək, vaxtin, zəmanənin təbii ritmini tutmağı bacarmaq, bu və ya başqa faktın niyə məhz o cür olduğunu anlamaq lazımdır. Dəqiq fakt toplamaqdan və onu düzgün dəyərləndirməkdən ötrü jurnalistin güclü müşahidə qabiliyyəti olmalıdır ki, ağı qaradan, doğrunu yalandan seçə bilsin. Bundan sonra o, topladığı faktların mahiyyətinə, mənasına, daxili çalarlarına varmağı, onların sosial təbiətini, keçmişini, indisini və müəyyən mənada gələcəyini görməyi bacarmalıdır. Bunu edə bilirsə, o, faktdan mövzuya, problemin açılışına asanlıqla keçir, öz müəllif niyyətini çətinlik çəkmədən gerçəkləşdirir, gələcək üçün önəmli proqnozlar verir.

Jurnalistika bilicilərinin fikirincə, fakt həqiqətən olmuş, baş vermiş mövcudluq, ger-

çəkliyin müəyyən empirik anlamı, obyektiv məlumatlar, reallıqda baş vermişləri əks etdirən sənədlər, insan və onun işləri barədə bilgilər, müxtəlif rəqəmlərdir (**Bax: 1, səh. 122**).

Yazılardakı faktlar iki səbəbdən qeyri-dəqiqliq ola bilər: ya “jurnalist”in müşahidə qabiliyyəti zəifdir, ya da o, faktları qəsdən, qərəzli şəkildə, mürtəce qüvvələrin sosial sifarişi ilə təhrif edir. “Jurnalist” sözünü burada ona görə dırnağa alırıq ki, hər iki hal bu müqəddəs adı daşıyanlar üçün bağışlanılmaz səhvdir və belələrinin həmin adı daşımaga haqları yoxdur.

Tutaq ki, jurnalistin müşahidə qabiliyyəti normaldır, topladığı faktlar həqiqətə maksimum yaxındır. Bəs aydınlığa necə nail olmaq mümkündür? Başqa sözlə: vizual nitqin aydınlığına əngəl törədən amillər hansılardır və onları aradan necə qaldırmaq olar?

Mütəxəssislər burada birinci olaraq məntiqi vurğunun adını çəkirlər. Lügətlərdə

MƏNTİQİ VURĞU

cümlədə xüsusi məna yükü daşıyan sözün intonasiya vasitəsilə fərqləndirilməsi kimi şərh olunur. Deməli, jurnalist cümlədəki sözlərdən birinə xüsusi anlam vermək, oxucunun, dinləyicinin və tamaşaçının diqqətini həmin sözə yönəltmək istəyirsə, onu məntiqi vurğu ilə seçməlidir. Əsas da budur ki, bəzən məntiqi vurğunun yerinin dəyişməsi bütövlükdə cümlənin mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Audio (şifahi) nitqdə hansı sözün qabardılmasını nəzərə çarpdırmaq asandır, yəni danışan tərəf çətinlik çəkmədən məntiqi vurgunu hansı sözün üstünə saldığını intonasiyanın köməyi ilə dinləyiciyə çatdırıa bilir, lakin vizual (yazılı) nitqdə intonasiyanı və onun çoxsaylı çalarlarını əks etdirən xüsusi işarələr olmadıqından yazan adamdan fərqli olaraq oxuyan adam cümlənin istənilən sözünü məntiqi vurğu altına sala bilər və təbii ki, əksər hallarda birinci tərəfin fikiri ikinci tərəfə təhrif olunmuş şəkildə çatar. Cümlədəki sözlərin sayını a ilə işaretə etsək, oxucunun səhvətmə ehtimalı $\frac{a-1}{a}$

məntiqi vurğunun yerini düzgün müəyyənləşdirmə ehtimalı isə cəmi $1/a$ qədər olar. Yəni cümlədə 10 söz varsa, səhvətmə ehtimalı $9/10$ -a, düzgün müəyyənləşdirmə ehtimalı isə $1/10$ -ə bərabərdir.

Yazında məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırmağın geniş yayılmış üsulu ənənəvi söz sırasını pozaraq məntiqi vurğusu olan sözü axırdan ikinci yerə, yəni cümlənin xəbərindən əvvələ yazmaqdır. Lakin publisist öz fərdi üslubuna daha çox sadiq olduğundan və yazını işləyərkən daha çox şifahi nitqin qanunlarına söykəndiyindən (fikir beyindən kağıza, yaxud kompüterə köçürülrəkən şifahi nitqin qanunları fəal olur) məntiqi vurğunu istənilən sözün üstündə hiss edə bilər. Bu zaman o ya oxucu barədə fikirləşmir, ya da güman edir ki, oxucu da məhz onun kimi düşünür və məntiqi vurğunun harada nəzərdə tutıldığını bilir. Oxucu isə yazılı nitqin qanunları və öz oxucu vərdişi ilə hərəkət edərək vurğulu sözün xəbərdən əvvəl olduğunu ehtimal edir və çox vaxt journalistin fikirini təhrif olunmuş halda qavrayır.

Başqa sözlə, yazan adamın cümlənin sol hissəsində nəzərdə tutduğu məntiqi vurğunun yerini oxuyan adam, bir qayda olaraq, cümlənin sağına doğru dəyişdirir. Məsələn: "**Spiker özü də bilmədən cəmiyyətin gerçək həyatını, axır ki, tribunadan söylədi**" ("Yeni Müsavat", 8.02.2001) cümləsində müəllif məntiqi vurğunu "**axır ki**" ifadəsinin üstündə nəzərdə tutub, lakin oxucuların bir qismi ənənəvi olaraq onun "**tribunadan**" sözünün üstündə olduğunu güman edir və cümlənin məna yükünü soldan sağa gətirərək publisistin fikirini təhrif edir. Burada müəllif demək istəmişdir ki, **spiker bu həqiqəti çoxdan söyləməli idi, amma yalnız indi (AXIR Kİ) söylədi**. Vurğunun yerini bir söz sağa dəyişən oxucu isə belə başa düşür ki, spiker bu fikiri qeyri-resmi yerlərdə çox deyib, indi isə TRİBUNA-DAN söyləyir.

Onu da qeyd edək ki, vurgulu sözü (ifadəni) hər bir cümlədə xəbərin bilavasitə sol tərəfində yazmayı qələm sahibindən tələb etmək olmaz. Əvvəla, bu onun üslubuna xələl

gətirər, ikincisi, cümlə quruluşlarını yeknə-səqləşdirər, standartlaşdırar, üçüncüüsü isə, çox vaxt cümlənin əvvəlində, yaxud ortasında işlənən clə sözü (ifadəni) vurgulamaq lazıim gəlir ki, onun yerini dəyişib xəbərdən əvvələ aparmaq mümkün olmur. Misal üçün, "**Müşavirə iştirakçıları iqtidarı real vəziyyətdən çıxış etməyə çağırıldılar**" cümləsində "real" sözü vurgulanırsa, onu təyin etdiyi "**vəziyyət**" sözündən ayırib "**çağırıldılar**" sözünün sol böyürunə gətirsək, anlaşılmaz, təhrif olunmuş belə bir cümlə alınar: "**Müşavirə iştirakçıları iqtidarı vəziyyətdən çıxış etməyə real çağırıldılar**".

Yeri gəlmışkən deyək ki, son vaxtlar publisistika üslubunda məntiqi vurğunun xəbərin sol tərəfindəki sözə deyil, xəbərin bilavasitə özünə düşməsi halları da geniş müşahidə olunur və bu, ən çox qəzet nömrəsinin aparıcı, daha aktual, manşetə çixarılan yazısında özünü göstərir: "**Qazılər ölüm acliğini DAYANDIRDLAR**" ("Yeni Müsavat", 8.02.2001); "**İsgəndər Həmidovun taleyi QARANLIQ-**

DIR” (“Şərq”, 10.02.2001); “Dağıdılan çayxananın işçisi özünü YANDIRDI” (“Yeni Müsavat”, 10.02.2001) və s. Onu da göstərək ki, manşetə çıxarılan sərlövhələrdə bəzən hansısa bir söz yox, bütövlükdə cümlənin özü vurgulanır. “İsgəndər Həmidov qapalı türməyə göndərilib” (“Azadlıq”, 9.02.2001) sərlövhəsində oxucunun diqqəti hər hansı bir sözə deyil, bütövlükdə keçmiş daxili işlər nəzirinin qapalı həbsxanaya (Qobustana) göndərilməsi fikirinə yönəldilir.

Bir para cümlələrdə məntiqi vurğunun yerinin dəyişdirilməsi yalnız emosional yükü azaltlığı halda, bəzi məqamlarda tamamilə başqa məna alınmasına səbəb olur. Əhməd Cəmilin məşhur “**Can nənə, bir nağıl da de!**” misrası buna bariz misal ola bilər. Şerdən bəlli olduğu kimi, nənə nəvəsinə nağıl danışib qurtarandan sonra uşaq ondan daha bir nağıl danışmasını xahiş edir. Yəni misrada məntiqi vurğunun “**bir**” sözünün üstünə düşdüyü şəksizdir, lakin oxucu səhvən “**nağıl**” sözünü vurgulasa, məna tamam dəyişər və belə çıxar-

ki, nənə nəvəsinə əvvəlcə şer, tapmaca, bayatı və s. deyib, uşaq isə indi **NAĞIL** eşitmək istədiyini bildirir.

Aydınca görünür ki, şifahi nitqdə olduğu kimi, yazılı nitqdə də məntiqi vurğu çox vacib amillərdən biridir və onun vizual ifadə üsullarını tapmaq lazımdır. Mütəxəssislər onlardan üçünü göstərirlər:

- a) **Mövqe üsulu,**
- b) **Sözartırma üsulu,**
- c) **Tərtibat üsulu.**

Mövqe üsulu budur ki, məntiqi vurğu lazımi sözü vurgulu mövqeyə, yəni cümlənin sağ cinahına gətirməklə ifadə olunur. Danışan adam intonasiya vasitəsilə “**VURĞUN (başqası yox) XX əsrin ən böyük şairidir**” deyə bilər, amma mövqe üsulunun tələbinə görə yazan adam bu fikiri qabartmaq üçün cümləni “**XX əsrin ən böyük şairi VURĞUNDUR**” formasına salmalıdır. Hətta bu halda da problemin birmənalı şəkildə həll edildiyini söyləmək olmaz: danışan adam əvvəlki qayda ilə yenə də axırıncı sözü deyil, başqalarını vurğu-

laya bilər: "**XX (XVIII, XIX yox) əsrin ən böyük şairi Vurğundur**", "**XX əsrin ƏN BÖYÜK (tayı-bərabəri olmayan) şairi Vurğundur**", "**XX əsrin ən böyük ŞAIİRİ (nasiri, dramaturqu, publisisti yox) Vurğundur**".

Sözartırma üsulu tələb edir ki, gücləndiriçi sözlər əlavə etməklə seçilməsi vacib olan sözün sanbalı artırılsın. Məsələn, yuxarıdakı cümləni belə yazmaq olar: "**Başqası yox, Vurğun XX əsrin ən böyük şairidir**". Yaxud: "**Məhz Vurğun XX əsrin ən böyük şairidir**". Və ya: "**Vurğun, yalnız Vurğun XX əsrin ən böyük şairidir**" və s.

Bu variantlarda məntiqi vurğunun yeri dəqiqlik müəyyənləşsə də, yazar adının üslubu dəyişir, mətn ciddiliyini itirir.

Tərtibat üsulunda lazım olan sözün şriftlərinin fərqləndirilməsi, yəni kursiv, yarımqara, qara şriftlərdən istifadə olunması, hərflərin seyrəldilməsi, sözdəki hərflərin həmisinin iri hərflərlə yazılması və s. nəzərdə tutulur.

Tərtibat üsulu jurnalistə daha doğmadır, lakin oxucu müəyyən anlaşılmazlıqlarla burada da üzləşə bilər. Belə ki, ʂrift fərqləndirmələrindən bəzən başqa niyyətlər üçün də (sətiri doldurmaq, sütunun sərhədlərini saxlamaq və s.) istifadə olunur.

Deməli, vizual nitqdə məntiqi vurğunun yerini oxucuya dəqiq bildirmək tam mümkün olmasa da, jurnalist bu üsulların hamısını mənimsəməli, hansının hansı situasiyada daha əlverişli olduğunu müəyyənləşdirməyi bacarmalı, həm yazı prosesində, həm də onun qəzet səhifəsində yerləşdirilməsi zamanı lazımı sözün bu üsullardan birinin, yaxud bir neçəsinin köməyi ilə qabardılmasına nail olmağa çalışmalıdır.

Vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarında tez-tez yaranan başqa bir problem sözlər arasında

MƏNA ƏLAQƏSİNİN POZULMASI
yəni cümlədə sözlərin düzgün sıralanmamasıdır.

Ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən pub-

lisistika üslubu daha çevik olduğundan buradaki söz sırasını qrammatikanın statik qaydalara tam tabe etdirmək həmişə faydalı olmur, çünkü jurnalist öz yazısını daxilən son dərəcə dinamik olan, bugünün ritmi ilə şərtlənən xüsusi model əsasında qurur və həm məntiqi vurğu, həm söz sırası, həm də bir sıra başqa amillər məhz bu dinamikliyin, ritmin tələblərinə uyğunlaşdırılır. Lakin jurnalist üslubunun dinamikliyi söz sırasını fikiri təhrif edəcək dərəcədə sərbəst qurmağa haqq qazandırıa bilməz.

“Azadlıq” qəzetiinin (9.02.2001) **“Şirzad Əyyub parlamentə getdi”** sərlövhəli yazısında oxuyuruq: *“Müsavatdan mandat almış iki şəxsin ikisinin də indi parlamentdə iştiraka qərar verması ... fikirlərin doğruluğunu sübut etməkdədir”*. Burada söhbət Müsavat Partiyasının iki üzvünün - Vaqif Səmədoğlu ilə Şirzad Əyyubun partyanın iradəsi əleyhinə gedərək, qeyri-legitim yolla formalaşdırılmış Milli Məclisin işində iştirak etmələrindən gedir. Bəllidir ki, deputatlara mandatı siyasi par-

tiyalar deyil, Mərkəzi Seçki Komissiyası verir. Yuxarıdakı cümlədən isə belə anlaşılır ki, adı çəkilən millət vəkillərinə mandatı Müsavat verib. Əslində isə, müəllif "**deputat mandatı almış iki müsavatçının parlamentdə iştirakı**" yazmaq istəmişdir.

Həmin məqalənin başqa bir cümləsi isə belədir: "*Yazilarımızda mandat almış müsavatçıların parlamentdə iştirakinin bu partiyanın maraqları ilə üst-üstə düşdüğünü də bildirmişdik*". Buradakı "**yazilarımızda**" sözü axırdan ikinci yerə gətirilməlidir. Əks halda belə çıxır ki, onlar mandatı qəzetiñ yazılarında alıblar.

Qəzet praktikasında yalnız leksik mənası olan sözlərin deyil, köməkçi nitq hissələrinin də öz yerində işlənməməsi və fikirin bu yolla təhrif edilməsi halları tez-tez müşahidə olunur.

"H.Əliyev məlum müşavirədəki çıxışında Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi və Dövlət Dəmir Yolu idarələrinin rəislərinə onların da başlıq etdikləri obyektlərdə nöqsanlar oldu-

ğunu bildirdi” (“Müxalifət”, 22.04.2000). Burada “da” ədatı “onların” yox, “ob-yektlərdə” sözündən sonra yazılımalıdır. Yoxsa dərc olunmuş variantdan belə anlaşılır ki, adı çəkilən idarələrə onların rəislərindən savayı ayrı adamlar da başçılıq edirlər. Müəllif isə demək istəmişdir ki, başqa obyektlərdə olduğu kimi, onların obyektlərində də nöqsanlar var.

Cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqəsinin pozulması halları biri o birinin davamı olan iki mərhələdə aradan qaldırılır:

- a) Məna əlaqəsinin hansı sözlər arasında pozulduğunu aşkarlamaq;
- b) Mövqeyi səhv düşmüş sözün əsl yerini, yəni hansı sözdən əvvəl yazılımalı olduğunu tapıb düzgün variantı yazmaq.

Məsələn, tutaq ki, belə bir cümlə yazılıb: **“1938-ci ildə tamaşaya qoyulmuş Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesi tezliklə böyük şöhrət qazandı”**. Cümlə bir də oxunsa, görünər ki, **“1938-ci ildə tamaşaya qoyulmuş”** birləşməsi Səməd Vurguna yox, “Vaqif” pye-

sinə aiddir (Təyin təyin etdiyi sözün bilavasitə solunda olmalıdır). Deməli, həmin feli sıfət tərkibi “**Vurğunun**” sözündən sonraya, yəni “**Vaqif**” pyesi birləşməsinin soluna gətirilməlidir.

Bu cür səhv'ləri aradan qaldırmaq üçün bir sıra hallarda feli sıfət tərkibi ilə ifadə olunmuş təyindən sonra gələn söz birləşməsini bitişik yazmaq zərurəti yaranır. “**Bu, partiyanın ictimai reputasiyasına süni şəkildə həkk olunmuş iqtidara bağlılıq barədə stereotip təsəvvürü söküb atdı**” (“Azadlıq”, 9.02.2001). “**Həkk olunmuş**” ifadəsinin “**iqtidara**” deyil, “**bağlılıq**”a aid olduğunu bildirmək üçün “**iqtidara bağlılıq**” ifadəsini “**iqtidarabağlılıq**” şəkilində yazmaq kifayətdir.

Bu əməliyyatları edərkən bəzən xırda redaktə işləri də görmək lazım gelir (Məsələn, yuxarıdakı misalların birində biz “**Müsavat-dan**” sözünü cümlənin ortasına gətirməklə yanaşı, həm də onun formasını dəyişib isimin yiylilik halına (“**müsavatçının**”) keçirdik və

“mandat” sözünün əvvəlinə **“deputat”** sözü artıraraq **“deputat mandati”** ismi birləşməsinən aldıq).

Yol verilən məntiqi səhvlardən biri də ümumi sinifə, topluya məxsus ümumi adın həmin toplunun yalnız bir qisiminə aid edilməsi, qalanlarının isə, bir növ, “diskriminasiya” olunmasıdır. Bilindiyi kimi, dünyadakı dövlətlərdən yeddisinin (Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr, Türkiyə və Türkmənistan) əsas əhalisi türklərdir. Başqa ölkələrdə də xeyli miqdarda türk yaşayır. KİV materiallarında çox vaxt bu-na əhəmiyyət verilmir və “Türk”, “Türklər” dedikdə yalnız Türkiyə əhalisi nəzərdə tutulur. **“Azadlıq”** qəzetində dərc olunmuş “15 milyon dollarlıq zarafat” məqaləsində deyilir: **“Ayrı-ayrı türk iş adamları ilə söhbətdə onlar başlıca amil kimi millət faktorunu qabardırlar. Yəni bu gün Azərbaycanın ən əhəmiyyətli sahələrinə sərmayə qoyan ingilisə, almana, fransıza və s. daha geniş meydan verildiyi halda, türklər küncə si-**

xışdırılmış kimi görünür. Onların fikrincə, bu, Azərbaycan xalqının türklərə və Türkiyəyə münasibəti deyil, bu, hakimiyyətdəki bir qrupun türklərə və Türkiyəyə münasibətidir... 15 milyon dolları Azərbaycan səhiyyə nazirinin şıltaqlığına qurban verən türk iş adamlarisa, hələ ki, ümidişlərini üzməyiblər”.

Açıqca görünür ki, buradakı “Türk” sözlərinin hamısı yalnız türkiyəli iş adamlarına aiddir. İstər-istəməz sual yaranır: bəs Azərbaycanın əsas əhalisinin milliyyəti nədir?

Eyni fikiri -

ÜMUMİ İLƏ XÜSUSİNİN QARIŞDIRILMASI

hallarını başqa situasiyalarda da müşahidə etmək mümkündür.

Məlumdur ki, formal məntiqin bölgü (təsnifat) qaydası ilə qrammatikadakı həmcinslik kateqoriyası arasında birbaşa bağlılıq var, yəni cümlənin həmcins üzvləri də məntiqi bölgünün tələblərinə cavab verməli, mütənasib olmalı, bölgü üzvlərinin cəmi bölünən topluya

tən gəlməli, onların birindəki əsas əlamət başqalarında təkrarlanmamalıdır. Təəssüf ki, bir çox qəzet mətnlərində bu qaydaya əməl olunmur.

“Dəyirmi masada alımların, ziyahların, siyasi partiya rəhbərlərinin iştirakı ilə müzakirələr oldu”; “Bu məqamda müxalif və ziyalı millət vəkillərinin vasitəciliyi qəçil-maz və gərəkli olur”; “Dövlət özünü elə vəziyyətə salmamalı idi ki, müxalif və ziyalı millət vəkilləri ən elementar həqiqətə dövləti inandırmalı olsun” (“Azadlıq”, 9.02.2001).

Birinci cümlədən belə çıxır ki, alımlar, ziyahlar və siyasi partiya rəhbərləri ayrı-ayrı kateqoriyalara daxil olan adamlardır. Halbuki alımlar də, siyasi partiya rəhbərləri də ziyalı kateqoriyasına daxildirlər və siyasi partiya rəhbərləri də alim ola bilərlər. İkinci və üçüncü cümlələrdə də eyni hal müşahidə olunur - guya müxalifətdən olan millət vəkilləri ziyalı deyillər.

Başqa bir misal: ”Əsrin əvvəllərində Tür-

**kiyədə, yaxud Şərqdə olan əcnəbi missio-
nerlər yaxşı bilirdilər ki, bütün bunlar uy-
durmadır” (“Azadlıq”, 9.02.2001). Sual olu-
nur: Türkiyə bəyəm Şərq ölkəsi deyilmə ki, bu
iki anlayış bir-birinə “yaxud” sözü ilə bağla-
nır?**

Vizual nitqdə tez-tez rast gəlinən bu cür və
başqa səhvlər bəzilərinə “boş şey”, onların
düzəldilməsi isə “xırdaçılıq” kimi görünür.
Lakin belə “xırda” səhvlərin vaxtında aradan
qaldırılmaması həm də ona görə təhlükəlidir
ki, analoji qüsurlar illər boyu təkrarlana-tək-
rarlana oxucuların və hətta gələcək yazarların
şüurunda əbədi yuva salaraq həm məntiqi,
həm də linqvistik baxımdan yanlış stereotiplər
formalaşdırır və sonralar onların islah olun-
ması xeyli çətinləşir, bəzən isə mümkünzsiz
olur.

Məsələn, biz əminik ki, bugün oxucular,
qələm sahibləri və hətta dilçi alımlar arasında
rəy sorğusu keçirilsə, onların 90 faizindən çoxu

“BAŞLAYIR”, YOXSA “BAŞLANIR?”

sualını yersiz sanacaq, yəni “başlanır” sözü əvəzinə “başlayır” sözünün işlədilməsini təbii hesab edəcək və burada heç bir qəbahət olmadığını bildirəcək. Lakin üzdən son dərəcə oxşar olan, eyni kökdən yaranmış bu iki sözün professional müqayisəsi onların ayrı-ayrı leksik (məntiqi) məna daşıdığını göstərir.

Ölkə qəzetlərindən götürülmüş ikicə cümleyə baxaq: **“Bu proses Papa II İohanın xeyir-duası ilə başlayıb (“Azadlıq”, 9.02.2001); “Qarabağın taleyi ilə bağlı təhlükəli mərhələ başlayır (“Yeni Müsavat”, 10.02.2001).** Biz hesab edirik ki, çoxsaylı məsallar sırasından seçdiyimiz bu cümlələrin hər ikisində **“başlanmaq”** feli səhvən **“başlamaq”** şəkilində yazılib.

Bu iki fel arasında hansı fərqlər var?

Ə) **“Başlamaq”** feli, bir qayda olaraq, özündən əvvəl isimin yönük halında olan məsdər tələb edir: **o, danışmağa (geyinməyə, oynamaga və s.) başladı.** Cümlədə hətta bu cür məsdər olmayanda belə, onu asanlıqla bərpa

etmək olur. Məsələn, “**Onlar söhbətə başladılar**” cümləsini çətinlik çəkmədən “**Onlar söhbət etməyə başladılar**” formasına salmaq olar. Məsdər əvəzinə feldən düzəlmüş isim də işlənə bilər: **inşaatçılar yeni binanın tikintisinə başladılar; yağış (yağmağa) başladı və s.**

b) “**Başlamaq**” feli işlə, hərəkətlə bağlı olduğundan həmin işi, hərəkəti icra edən subyekt cümlədə iştirak etməlidir: **müəllim dərsi izah etməyə başladı; traktor yeri şumla-mağşa başladı** və s. Həm də bu halda subyekt, işgörən, adətən, ya canlı (ikinci cümlədə işi icra edən traktorçu nəzərdə tutulur), ya da avtomatik idarə edilən olmalıdır: **peyk Yer kürəsinin ətrafına fırlanmağa başladı.**

c) “**Başlamaq**” təsirsiz feldir, lakin bəzən ondan əvvəl isimin təsirlik halında olan söz də işlənə bilir. Məsələn: ”**Kəlməni başlayıb sözə gələndə...**” Nəzərə almaq lazımdır ki, buradakı “*kəlmə*” sözü “*başlayıb*” sözünün deyil, arada buraxılmış “**deməyə**” təsirli felinin tələbi ilə təsirlik halda işlənmişdir. “**Təmiri**

3-cü mərtəbədən bişlamaq lazımdır” tipli cümlelərdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Bu misallarda məsdər işlədilmədiyindən onun təsirlilik yükü “*başlamaq*” felinə keçib.

“*Başlanmaq*” felində isə “*başlamaq*”dan fərqli olaraq bu xüsusiyyətlərin heç biri yoxdur, yəni o özündən əvvəl nə məsdərin yön-lük halda olmasını, nə cümlədə subyektin iştirakını, nə də özündən əvvəlki isimin təsirlilik halda işlənməsini tələb etmir.

ç) “*Başlamaq*” feli məlum növdür, “*başlanmaq*” isə başqa fellərdən (o cümlədən “*başlamaq*”dan) fərqli olaraq həm məchul (*Evin tikintisi başlandı*), həm də qayıdış (*Vətən doğma evdən başlanır*) növlərində işlənə bilir.

Nəhayət, bu fellərdən hansını hansı mə-qamda işlətməyin düzgün olduğunu ruscadan tərcümə vasitəsilə də yoxlamaq olar. Məsə-lən, “**Начинается строительство нового дома**” - “*Yeni evin inşası başlanır*” və “**Ра-бочие начинают строить новый дом**” - “*Fəhlələr yeni ev tikməyə başlayırlar*”.

Rusca “начинается” əvəzinə “начинает” yazmaq mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan türkçəsində də “başlanır” əvəzinə “başlayır” yazmaq səhvdir.

Vizual nitqimizdə belə “daşlaşmış”, stereotipləşmiş məntiqi yanlışlıqlardan biri də

FELİ SİFƏTLƏRİN VƏ ONLARDAN DÜZƏLMİŞ TƏRKİBLƏRİN ZAMANI

ilə bağlıdır. Bəllidir ki, feli sıfət felin, demək olar, bütün əlamətlərini (hərəkət, zaman, təsirlilik-təsirsizlik, növ, təsdiq-inkar, tərz və s.) əks etdirir və bunların sırasında zaman kateqoriyası ayrıca yer tutur, yəni feli sıfət təyin olunan əşyanın zamanla bağlı əlamətini, keyfiyyətini, vəziyyətini bildirir, müvafiq zaman şəkilçiləri qəbul edir. Lakin kütləvi informasiya vasitələrində çox vaxt buna məhəl qoyulmur və feli sıfətin hər üç zamanında yalnız indiki zamanı bildirən **-an** (-ən) şəkilçisindən istifadə olunur, **-miş** (-miş, -muş, - müş), **-acaq** (-əcək) şəkilçiləri isə unudulur və bunun nəticəsində mütəxəssislər **-an** şəkilçisini həm də ümumi zaman şəkilçisi kimi səciyyə-

ləndirmək məcburiyyətində qalırlar. Cümlədə indiki zamandan fərqli olan zamanları bildirən başqa söz də işləndikdə bu qüsur nəzərə daha qabarıq çarpir: "**Başqa finalçı isə DÜNƏN gecə KEÇİRİLƏN "Parma"- "Udinize" matçından sonra məlum olacaqdı**" ("Azadlıq", 9.02.2001); "**DÜNƏN İran paytaxtında... polis İslam inqilabının 22-ci ildönümünə həsr OLUNAN etiraz aksiyası iştirakçılarını dağdırıb**" ("Yeni Müsavat", 10.02.2001). Birinci cümlədəki "**dünən gecə keçirilən**" birləşməsi "**dünən gecə keçirilmiş**", ikinci cümlədəki "**İslam inqilabının 22-ci ildönümünə həsr olunan**" birləşməsi isə "**İslam inqilabının 22-ci ildönümünə həsr olunmuş**" şəkilində yazılmalı idi.

İlk baxışda bunlar xalis qrammatik (linqvis-tik-publisistik) səhv təsiri bağışlasa da, əslində məna dəyişkənliliyinə səbəb olduğundan semantik (məntiqi) səhvlər kimi qəbul edilməlidir.

Vizual nitqdə məntiq qanunlarının pozulması və bu tipli səhvlərin aradan qaldırılması

yolları bir sıra araştırmalarda (2; 3 və s.) geniş şərh edildiyindən biz bu məsələ üzərində dayanmağı lazımlı bilmədik.

QAYNAQLAR

1. *Мастерство журналиста. - М.: 1976.*
2. *Rüstəmov Tofiq. Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. - B.: 1985.*
3. *Свинцов В.И. Логические основы редактирования текста. - М.: 1972.*

ÖZÜNÜZÜ YOXLAYIN

1. Nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına nələr daxildir?
2. Məntiqi səhvlerin düzəldilməsi mərhələlərini yada salın.
3. Jurnalist yazısına verilən başlıca tələblər hansılardır və onlara necə nail olmaq mümkündür?
4. Vizual nitqdə məntiqi vurğunun ifadə vasitələrini göstərin. Bununla bağlı daha səmərəli təklif verməyə çalışın.
5. Söz sırasının pozulması mənaya necə tə-

sir göstərir?

6. “Diskriminasiya”, yaxud ümumi ilə xüsusinin qarışdırılması haqqında danışın.

7. “Başlamaq” və “başlanmaq” fellərini müqayisə edin və hansı məqamda onlardan hansını işlətmək lazımlığı olduğunu dəqiqləşdirin.

8. Jurnalist mətnlərində feli sifətin zamanlarının düzgün işlədilməməsinə dair misallar seçin.

DÖRDÜNCÜ MÖVZU

VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN LİNQVİSTİK-PUBLİSİSTİK ƏSASLARI

Bu mövzuda danışarkən mətnlərin məzmununa mənani dəyişəcək dərəcədə təsir edə bilməyən, nitqin daha çox zahiri forması, yəni yalnız ayrı-ayrı dil vahidlərinin işlənmə xüsusiyətləri ilə bağlı olan, mətni pintlə göstərən, məlum qrammatik qaydalara uyğun gəlməyən cəhətlərə diqqət yetirəcəyik.

Bəri başdan qeyd edək ki, bu sahədəki qüsurların çoxu Azərbaycan türkcəsinin uzun müddət rus dilinin ideoloji və qrammatik təsiri altında olması nəticəsində meydana gəlib. Heç olmasa indən belə onları sistemli şəkildə

islah etməklə dilimizi təbii axarına qaytarma-
lıyıq. Məlum olduğu kimi, həm qrammatik
quruluşlarına, həm fonetik imkanlarına, həm
də morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə gö-
rə türk və rus dilləri bir-birindən əsaslı surət-
də seçilir.

Bu kitabın müəllifi hələ keçən əsrin 80-ci
illərində Moskva mətbuati üçün yazdığı mə-
qalədə göstərirdi ki, “**beynəlxalq miqyaslı dil**
və SSRİ-də millətlərarası ünsiyyət vasitəsi
olduğu halda, başqa dillərdə işlənən bir çox
spesifik səsləri ifadə etmək üçün rus əlifba-
sında müvafiq hərflər çatışır. Aydınlıq
üçün rus və Azərbaycan dillərinin qrafika-
sını müqayisə edək. Azərbaycan əlifbası
rus dilinin qrafik quruluşunu, demək olar,
tam əks etdirir. Yəni rus dilində elə bir söz
yoxdur ki, onu Azərbaycan hərfləri ilə yaz-
maq mümkün olmasın, lakin rus əlifbasın-
da Azərbaycan dilinə xas olan yeddi spesi-
fik hərf (ğ, ə, g, ö, ü, h və c) rus əlifbasında
yoxdur. Azərbaycanın bir sıra yer və şəxs
adlarını rusca yazarkən bu yoxluq əməlli-

başlı əngəl törədir. Məsələn, Azərbaycanda geniş yayılmış şəxs adlarından olan “Göycə” sözünü rus əlifbası ilə yazanda orijinalin bircə hərfi də yerində qalmır: Göycə - Гекдже”*.

Bu səbəbdən Rusiya imperiyasına daxil olduğumuz müddətdə hakim dilin təsiri ilə dili-mizdə bir sıra xoşagəlməz dəyişikliklər baş verib. Bunlardan bir qisimi Azərbaycan türkcəsindəki cümlələrin rus dilinin strukturuna salınmasıdır.

Qələm sahibləri yaxşı bilirlər: rusca düşüncə tərzinin ən bariz göstəricisi “который” sözünün kalkası olan “**hansı ki**”, “**немотря на то, что**” ifadəsinin kalkası olan “**baxmayaraq ki**”, “**хотя**” sözünün kalkası olan “**hərçənd (ki)**” sözlərinin dilimizə pərçimlənməsidir: **”Təbiidir ki, bu da Azərbaycan**

* Sovet dövründə qəzetlər həmin məqaləni verməkdən imtina etmişdilər. Sonralar başqa bir münasibətlə “Azadlıq” qəzetində qismən dərc olunub.

iqtisadiyyatına böyük zərbələr vurur, bizim apardığımız siyasetə, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, xarici investisiyanın ölkəmizə cəlb olunması prinsiplərinə - hansılar ki, biz öz iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün onları əsas götürmüşük - zərbələr vurur” (Düzgün variant:”Təbiidir ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük zərbələr vurur, apardığımız siyasetə, iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün əsas götürdüyüümüz bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, xarici investisiyanın ölkəmizə cəlb olunması prinsiplərinə zərbələr vurur”); “Belə olan halda ən gözəl binanı, hansı ki, orada insanlara bu xidməti göstərmək lazımdır - onu boş saxlamışan” (Düzgün variant:”İnsanlara xidmət göstərməli olan ən gözəl binanı boş saxlamışan”); “Sadəcə, ayrı-ayrı adamların, - hansılar ki, bu işlə məşğuldur, - onların cibləri dolur” (Düzgün variant:”Sadəcə, bu işlə məşğul olan ayrı-ayrı adamların cibləri dolur”) (“Azərbaycan” qəzeti, 14.04.2000); “Baxmayaraq ki, BVF fiksə

olunmuş tariflərin tətbiqi praktikasının yi-
ğışdırılmasını tələb edirdi...”; “Baxmaya-
raq ki, 1999-cu ildə gömrük rüsumlarını
fiksə edilmiş tariflərlə əvəzlədilər...”;
“Hərçənd hökumətdə bunun ağlabatan va-
riant olduğunu qəbul etsələr də...”; “Hər-
çənd, hər şey yenə də ƏDV-nin şəffaf tətbi-
qi şərtinə söykənir” (Düzgün vari-
antlar: ”BVF-nin fiksə olunmuş tariflərin
tətbiqi praktikasının yiğışdırılmasını tələb
etməsinə baxmayaraq...”; “1999-cu ildə
gömrük rüsumlarının fiksə edilmiş tariflər-
lə əvəzlənməsinə baxmayaraq...”; “Höku-
mətdə bunun ağlabatan variant olduğunu
qəbul etsələr də...”; “Hər şey yenə də
ƏDV-nin şəffaf tətbiqi şərtinə söykənsə
də...”) (“Azadlıq”, 9.02.2001).

Göründüyü kimi, bu cümlələrin heç birinin quruluşu və orada işlənən sözlərin çoxu türk düşüncə tərzinə söykənmir və onların rus düşüncə tərzindən gəldiyi açıqca duyulur.

Ruscanın təsiri ilə dilimizdə baş verən xo-
şagəlməz dəyişikliklərdən biri də “qalstuk

taxmaq" əvəzinə "qalstuk geyinmək", "yol çəkmək" əvəzinə "yol tikmək", "daş düşdü" əvəzinə "daş yıxıldı" ifadələrinin işlədilməsidir. Eyni vəziyyət

AVROPA DİLLƏRİNDƏN AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNƏ KEÇMİŞ YER VƏ ŞƏXS ADLARININ YAZILIŞI VƏ TƏLƏFFÜZÜ

zamanı da özünü göstərir. Görkəmli alman dil mütəxəssisi, professor Fəxrəddin Yadigarın fikiri ilə razıyıq ki, bu tip bəzi sözlər, bir qayda olaraq, rus dilinin kor-koranə təqlidi nəticəsində təhrif olunmuş şəkildə işlənməkdədir.

"Rus dilində "гроссмейстер" (almanca: Grossmeister), "полисмейстер" (almanca: Polismaster), "штрайкбрехер" (almanca: Streikbrecher) kimi sözlərdə, şəxs və yer adları bildirən Фейхтвангер, Иоханн, Файербах, Генрих Гейне, Гете, Лейпциг, Рейн və s. şəhər və çay adlarında əsaslı dəyişiklik nəzərə çarpır. Bu sözlər Azərbaycan türkcəsinə də rus dili vasitəsilə təhrif olunmuş şəkildə

keçib və hələ də bu şəkildə işlənməkdədir. “Laypsiq”in “Leypsiq”, “Haynrix Hayne”nin “Henrix Heyne”, “Qote”nin “Qete”, “Rayn”ın “Reyn” şəkilində işlənməsi nə ilə izah edilə bilər? Yalnız və yalnız həmin söz-lərin rus dilindən götürülməsi ilə” (21, s. 126, 127).

Yeri gəlmişkən deyək ki, orijinalda soyadı “**Goethe**” formasında yazılan görkəmli alman şairini biz uzun müddət rus tələffüzünə uyğun olaraq “Göte” kimi tanımış, ədəbsiz səsləndiyinə görə son vaxtlar “Höte” formasına salmışıq. Halbuki bu sözün almanca yazılışında və deyilişində baş hərf (səs) “G” və “H” deyil, məhz “Q”-dir. Deməli, məşhur “Faust” faciəsini yazmış müəllifin soyadı Azərbaycan türkcəsində də orijinala uyğun olaraq “Qothe” kimi yazılmalı və deyilməlidir. Onu da qeyd edək ki, əlifbası latin qrafikası əsasında tərtib olunmuş dillərin çoxunda alınma xüsusi isimlər tələffüzündən asılı olmayaraq orijinalın qrafikasına uyğun yazılır.

Qəzetlərimizin əksəriyyətində Almaniya-

nın **Münxen** şəhərinin adı da səhvən “**Münhen**” kimi gedir. Halbuki alman dilində bu söz “x” (ch) hərfi ilə yazılır: **München**. Deyiliş xüsusiyyəti isə burasındadır ki, həmin səs ince saitlərin arasında olduğundan “**xalq**” sözündəki “x” kimi boğazda (qalın) yox, “**ipək**” sözündəki “k” kimi damağın önündə, yəni yumşaq deyilir: **Münx`en**.

Hindistan paytaxtının da adını illərdən bəri düzgün yazmırıq. Orijinalda o, “**Dehli**” yox, “**Delhi**”dir (**Bax: 18**).

Rus dilində şəxs və yer adlarına xüsusi şəkilçilər artırmaqla onlardan ya başqa bir isim, ya da sıfət düzəldilir və bu zaman sözün ilkin forması saitlə bitirsə, köklə şəkilçi arasına bitişdirici samit artırılır. Məsələn, “**ахиллесова пята**” (Axilles dabarı), “**Юрьев день**” (Yuri günü), “**америка+и+ец**” (amerikalı), “**америка+и+ский народ**” (Amerika xalqı). Rusların soyadlarının çoxu da bu qayda ilə -insan, heyvan, peşə və s. adlarına **-ов (-ова)**, **-ев (-ева)** şəkilçiləri artırmaqla düzəlib: **Иван+ов(а)**, **Волк+ов(а)**, **Кузнец+ов(а)**,

Васильев(a) və s. Sonralar, xüsusən də sovet dövründə həmin yabançı soyad sonluqları bizi də keçib və türk düşüncəsi üçün anlaşılmaz olan soyadlar meydana gəlib: **Əhmədov(a)**, **Əliyev(a)** və s. Həmin şəkilçi “**Qulu**” və “**Nuru**” sözlərinin hətta kökünü də dəyişərək “**Kuli**” və “**Nuri**” şəkilinə salıb: **Кулиев(a)**, **Нуриев (a)**. Bu cür gülünc vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının parlamenti 1993-cü il fevralın 2-də Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması haqqında 495 nömrəli qərar qəbul edib və orada göstərilib ki, “**Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları “-ov”, “-yev” sonluqlu soyadlarını “-lı” (sözün kökündən asılı olaraq “-li”, “-lu”, “lü”), “-zadə”, “-oğlu”, “-qızı” sonluqlu və ya sonluqsuz ifadə formaları ilə əvəz edə bilərlər**”. Təəssüf ki, ölkəmizdə sovet passportlarının şəxsiyyət vəsiqələri ilə əvəzləndiyi indiki məqamda da tam subyektiv səbəblər üzündən bu qərarın gerçəkləşdirilməsinə maneolər törədilir.

Bundan əlavə, yuxarıda göstərilmiş düzəltmə sözləri nə vaxtsa ruscadan türkcəmizə tərcümə edərkən tələsikliyə və səhlənkarlığa yol verilib, bitişdirici samit dilimizə şəkilçi formasında gətirilib, “**amerikalı**” “**amerikan**”a, “**italiyahı**” “**italyan**”a çevrilib və bu yanlış forma nitqimizdə az qala “vətəndaşlıq hüququ” qazanıb.

“**Amerikanlar kimi prezident seçəcəklər?**”, “**İtalyanlar Azərbaycanda zavod tikmək istəyirlər**” (“**Yeni Müsavat**”, **10.02.2001**).

Bu tipli yanlışlıklar bəzi hallarda sözün semantik mənasına da təsir göstərir. Misal üçün, ruscadakı “**армяно-азербайджанский конфликт**” birləşməsinin ilk hissəsini qəzetlərin əksəriyyəti “**erməni-azərbaycanlı**”, yaxud “**erməni-Azərbaycan**” şəkilində verir və buradan belə çıxır ki, münaqışə iki ölkə arasında deyil, iki millətin nümayəndəsi arasında, yaxud bir millətin nümayəndəsi ilə bir ölkə arasında baş verib. Əslində, bu ifadə bütün hallarda “**Ermənistən-Azərbaycan**” for-

masında olmalıdır. Eyni sözləri “**Rus-İran**, yoxsa “**rus-Azərbaycan müharibəsi**” (“Şərq”, 11.10.1998) sərlövhəsi haqqında da demək olar (Düzgün variant: **Rusiya-İran**, yoxsa **Rusiya-Azərbaycan müharibəsi**).

Bir para ölkələrin idarəetmə-ərazi bölgüsünün də dilimizdə düzgün işlədilməməsi bir-başa rus dilinin təsiri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, ABŞ ayrı-ayrı ştatların birləşməsindən yarandığı kimi, Almaniya da ayrı-ayrı landların (“**Land**” almanca “**ölkə**”, “**ərazi**” deməkdir) federasiyasından yaranıb. Bu sözü ruslar “**земля**” kimi verirlər. Sovet dövründə buna bizim dildə “**ərazi**” deyirdilər, son vaxtlar isə qəzetlər tam kalka yolu ilə gedərək həmin bölgü vahidinin adını “**torpaq**” kimi yazır: “*Almanyanın daxili işlir naziri A.Şili bildirib ki, ötən il ölkədə... 13 min antisemit və ekstremit qanun pozuntusu qeydə alınıb. Şərqi federal TORPAQlarda vəziyyət daha gərgindir*” (“Azadlıq”, 9.02.2001).

Biz AFR-dəki idarəetmə-ərazi bölgü vahidlərinin dilimizdə orijinala uyğun olaraq

“landlar” şəkilində işlədilməsinin tərəfdarı - yırq.

Sifəti dilimizə hökmən sifət kimi çevirmək cəhdı başqa tipli sözlərdə də anlaşılmazlıq yaradır. Məsələn, rus dilində “**филология**” isimindən “**филологический**”, “**педагогика**” isimindən “**педагогический**”, “**культура**” isimindən “**культурный**”, “**техника**” isimindən “**технический**”, “**политика**” isimindən “**политический**” və s. sifətləri yaradılır. Həmin sifətlərin iştirakı ilə meydana gələn birləşmələri dilimizə kalka üsulu ilə tərcümə edəndə qəribə ifadələr alınır. Axı “**texniki universitet**”, “**mədəni mallar**”, “**siyasi elm**” nə deməkdir? Universitet texniki, mədəni, elm siyasi ola bilməz. Bunlar, təbii ki, ”**Texnika Universiteti**”, ”**mədəniyyət malları**”, ”**siyasət elmi**” kimi verilməlidir. Bir vaxtlar ”**filologiya fakültəsi**” ”**filoloji fakültə**”, ”**filologiya elmləri namizədi (doktoru)**” ”**filoloji elmlər namizədi (doktoru)**” kimi işlənirdi. Sonralar bu yanlışlıq aradan qaldırıldı, lakin nədənsə, ”**pedaqoji elmlər**

namızədi (doktoru)” ifadəsinə toxunulmadı və həmin alimlik dərəcələrinin adları hələ də yanlış formada qalmaqdadır (Düzgün variant: “pedaqogika elmləri doktoru”, yaxud, sadəcə, “pedaqogika doktoru”). Təsəvvür edin ki, “исторический факультет” и “tarix fakültəsi” yox, “tarixi fakültə”, “биологический факультет” и “bioloji fakültə” şəkilində yazsaq, necə gülməli vəziyyət alınar.

Ali məktəblərdə və akademiya sistemində geniş işlənən və ruscadakı “Ученый совет” birləşməsinin qarşılığı olan “Elmi şura” ifadəsi də səhvdir. Bu quruma “Alimlər şurası” demək daha məqsədəuyğun deyilmi?

Bir qayda olaraq, rusca yanaşı işlənən iki sıfətdən birini sıfət, o birini isə isim kimi tərcümə edirlər və burada da anlaşılmazlıq yaranır: “geoloji-coğrafiya fakültəsi” (Düzgün variant: geologiya-coğrafiya fakültəsi).

Bir para hallarda belə birləşmələr bir-birinə defis (-) işarəsi ilə deyil, “və” bağlayıcısı ilə bağlanır və burada sıfət-isim uyarsızlığı daha qaba şəkildə nəzərə çarpir: ”Millət və-

kili Əli Kərimovun fikirincə, milli və dövlətçilik baxımından fəal olmayan parlament bu məsələni müzakirəyə çıxarırsa, demək, vəziyyət ciddidir” (“Azadlıq”, 9.02.2001). Zənnimizcə, buradakı “milli və dövlətçilik baxımından” ifadəsi “millətçilik və dövlətçilik baxımından” kimi yazılsayıdı, daha türkcə olardı.

Dilimizdə “qayım-qədim” olmuş bu cür yanlış ifadələrə aid xeyli misal gətirmək olar: “профессионально-техническое училище” (Səhv variant: “texniki-peşə məktəbi”; düzgün variant: “peşə-texnika məktəbi”); “торгово-промышленная палата”, yaxud “торгово-экономические связи” (səhv variantlar: “Ticarət-İqtisadi Palata”, “ticarət-iqtisadi əlaqələr”; düzgün variantlar: “Ticarət-İqtisadiyyat Palatası”, “ticarət-iqtisadiyyat əlaqələri”); “научно-исследовательский институт”, yaxud “Научно-образовательный центр” (səhv variantlar: “Elmi-Tədqiqat İnstitutu”, “Elmi-Təhsil Mərkəzi”; düzgün variantlar: “Elm-Tədqiqat

qat İnstitutu”, “Elm-Təhsil Mərkəzi”) və s. və i.a.

Sovet dövründə rus dilinin təsiri o qədər güclü, tətbiqi o qədər kor-koranə idi ki, bu və ya başqa yad kəlməni götürüb leksikamıza daxil edəndə nəinki doğma dilimizin, heç orijinal dilin də qaydalarına məhəl qoymurduq. İmperiya illərində uşaqlar pioner olmazdan əvvəl oktyabryat olurdular. Gəlin, bu sözün yaranışına fikir verək: rus dilində sözün ilkin forması **“октябрёнок”**, yəni **“Oktyabr balaşı”**dır. İsimin cəm halında isə o, **“октябрята”** formasını alır (Müqayisə et: **ребенок - ребята, теленок - телята, жеребенок - жеребята** və s.). Biz isə sözün cəm formasını götürüb son hərfi atmaqla onu tək isim kimi işlədir, lazım gələndə əlavə olaraq öz cəm şəkilçimizi də artırırıq və indi də həmin formadan qaça bilmirik: **“Oktyabratlar inqilab etmədi”** (“Müxalifət”, 17.10.1998).

Vizual nitqdə geniş yayılmış səhvlerdən biri də hər hansı nitq hissəsinin (tutaq ki, isimin) ifadə etdiyi mənanın ondan əvvəl, yaxud son-

ra yazılıan başqa bir sözlə (tutaq ki, sifətlə, zərflə və ya fellə) təkrarlanmasıdır. Elmi dil-də belə sözlərə

“PLEONAZMLAR”

deyilir (yunancadan tərcümədə “pleonasmos” “artıqlıq”, “izafilik” deməkdir). Pleonastik ifadələrə aid bir neçə misala diqqət yetirək: **“Faciəli situasiya yenidən təkrarlana bilər”**; **“E.Hüsənlinin bu cür... özünü göstərməsi gələcək perspektivdə... siyasi qüvvələrin... koalisiyası üçün psixoloji zəmin yarada bilər”**; **“O, gələcək varisin dialoqu davam etdirməsi üçün əsas yarada bilər”**.

“Təkrarlanmaq” bir hadisənin ikinci dəfə, “yenidən təkrarlanmaq” isə üçüncü dəfə baş verməsi (bir dəfə olub, təkrarlanıb, yenidən təkrarlanıb) deməkdir. Bir cümləsinin misal gətirdiyimiz yazıda isə müəllif situasiyanın (Qarabağ savaşı əllillərinin ölüm achiği elan etməsinin) ikinci dəfə də ola biləcəyindən ehtiyatlanır. Deməli, burada “yenidən” sözünə ehtiyac yoxdur.

“Perspektiv” və “varis” sözlərinin ifadə

etdiyi mənalardan biri “gələcək” deməkdirse, onda “gələcək perspektiv”, “gələcək varis” nə deməkdir? Keçmiş perspektiv, keçmiş varis də olurmu?

Eyni sözləri “ilk öncə”, “keçmiş SSRİ”, “bəyanatı açıqlamaq”, “qiymətin bahalaşması” (qiymət bahalaşmır, mal bahalaşır. “Baha” elə “qiymət” deməkdir) ifadələri haqqında da söyləmək olar.

Bunlar nitqdə təkrarçılıq yaratmaqla yanaşı, həm də yazının pintiliyinə səbəb olur. Təkrar edirik ki, mətndəki hər dil vahidinin öz çəkisinə uyğun müəyyən fikir yükü olmalıdır. Bu yük yoxdursa, dil vahidi hansı sözünsə yükünə şərik çıxırsa, onu işlətməyə ehtiyac duyulmur.

Dil vahidinin fikir vahidinə uyğunluğunu kimyadakı valentliklə tutuşdurmaq olar. Məsələn, mis 2-oksidin (**CuO**) tərkibində bir oksigen atomu bir mis atomu ilə (**Cu=O**), suyun tərkibində isə bir oksigen atomu iki hidrogen atomu (**N-O-N**) ilə birləşmişdir. Mətn də belədir. Fikir vahidi öz “valent”liyinə uyğun dil

vahid(lər)i ilə birləşib bir tamlıq, bütövlük yaradır, lazımsız sözlər isə, bir növ, göydən asılı qalaraq başqa bir sözün “qida”sına ortaq olur.

Bəllidir ki, Azərbaycan türkçəsində müəyyən anlayışları yalnız söz kökləri deyil, onlara qoşulan şəkilçilər də ifadə edə bilir. Misal üçün, “-sa” (“-sə”) şəkilçisi cümlədə şərt qoymulduğunu bildirir, bir qayda olaraq, qoşulduğu sözü məntiqi vurğu altına salır və beləliklə, fikirin bütün şərt yükünü daşımağa qadir olduğunu sübut edir.

“Etimad Əsədov dedi: (daxili işlər naziri) bizə qarşı şər və böhtanlara təkzib verməsə, mənim ünvanımı söylədiklərinə aydınlaşq gətirməsə, ...iddia ilə çıxış edəcəyəm” (“Azadlıq”, 9.02.2001).

Bu tipli cümlələrdə çox zaman “-sa” şəkilçisindən əlavə, “əgər” ədatı da yazılır və o, missiyasını bacarıqla gerçəkləşdirən həmin şəkilçiyə “boğazortağı” olmaqdan savayı bir iş görmür: ”Əgər bu, qələbədirsə, ...iradənin qələbəsidir”; ”Əgər 6 aydan sonra yenə

də qayınanalarınızı gətirib buraya dolduracaqsınızsa, onda mən belə xəstəxanaya pul verə bilmərəm” (“Azadlıq”, 9.02.2001).

Bu cümlələrdəki “əgər” ədatı şərtin daha qüvvətli ifadə olunmasına xidmət etmək əvəzinə “-sa” şəkilçisinin qoşulduğu sözlərin məntiqi vurğu “yorğan”ının bir hissəsini cümlənin ortasından əvvəlinə - öz üstünə çəkməklə oxucunun fikirini yayındırır. Buna yol verməmək üçün söz sərrafi olmuş klassiklərimiz

- 1) ya “əgər” sözünü “-sa” şəkilçisinə mümkün qədər yaxınlaşdırmış,
- 2) ya da “əgər” sözü işlədilən cümlədə (misrada) “-sa” şəkilçisini,
- 3) “-sa” işlədilən yerdə isə “əgər” ədatını işlətməmişlər.

*1) Oda yandırmasa gər şölə ilə nöh fələki,
Nə bitər atəşi-ahi-dili-suzanımdan?..
...Can əgər çıxsa tənimdən əsəri-mehr ilə,
Əsəri-mehrini sanman ki, çıxar canımdan.*

(M.Füzuli)

*Sən kimi aləmdə olmaz, gər olarsa, dilbəra,
Bu gözü cadusifət, həm qaşları məkkar ola.*
(Ş.İ.Xətai)

*...Cəvahirlər xərc eylərəm şanına,
Əgər müştaq olsan sözə, Fatimə!*
(M.P.Vaqif)

*Ələsgərin meyli ondan üzülməz,
Əgər ayrı düşsə, şad olub güləməz...*
(Aşıq Ələsgər)

2) *Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən,
Və gər güzgudən umdum sidq, əksi-müddəə gördüm.*
(M.Füzuli)

*Özgə aşiqlər əgərçi dil verər dildarınə,
Bu Xətai xəstə, gör, yolunda qıldı can fəda.*
(Ş.İ.Xətai)

*Əgər yarsan, gəl sarmaşaq qol-boyun,
Durub daldalardan baxmağın nədir?*
(M.P.Vaqif)

*Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!*
(M.Ə.Sabir)

*3) Könüldə dust təmkin bulsa, olmaz gözdə kövlani,
Məhəbbət sabit olsa, öz yerindən intiqal etməz.*
(M.Füzuli)

*Can olmaz isə, sən təki canan yetər mana,
Vəslin bu xəstə könlümə dərman yetər mana.*
(Ş.İ.Xətai)

*Yarın xəyalılə mən bu gün şadəm,
Qəribliyə düssəm, qan ağlar didəm.*
(M.P.Vaqif)

*Can qurban eyləsən, layiqdir, layiq,
Bir yar ki, mətləbi tez qanan ola.*
(Aşıq Ələsgər)

İstər klassiklərimizin, istərsə də çağdaş ya-
zarlarımızın əsərlərində şərt anlamı bəzən bu

komponentlərdən (“əgər” ədatından və “-sa” şəkilçisindən) heç biri olmadan da ifadə edilir:

*Canı kim cananı üçün sevər - cananın sevər,
Canı üçün kim ki cananın sevər - canın sevər.*

(M.Füzuli)

“Göndərmədin, özüm yazacağam”
(“Müxalifət”, 27.09.2000).

Sonuncu cümlədəki “göndərmədin” sözü “(əgər) göndərməsən” mənasındadır. Bu forma şifahi nitqdə intonasiya ilə daha yaxşı ifadə olunur.

Dilimizdə geniş işdənən lüzumsuz sözlərdən biri də “*tərəfindən*”dir. Rus dilində isimin birgəlik (творительный) halında işlənən bir para sözlərin (Книга написана Ивановым), eləcə də “со стороны” ifadəsinin kalkası yolu ilə dilimizə daxil olub və ona hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının nitqində daha tez-tez rast gəlirik. Onlar çox vaxt “*Canini yaxalamışdıq*” əvəzinə “*Canı tərəfimizdən yaxalanmışdır*” yazırlar (deyirlər).

“Əgər” və “*tərəfindən*” sözlərindən fərqli

olaraq “ərzində” sözündən tam imtina etmək mümkün deyil. Sadəcə, onu məqamında işlətmək lazımdır. Bilməliyik ki, “ərzində” sözünün mayasında fasiləsizlik, kəsilməzlik var. Məsələn, “*Saatın saniyəölçən əqrəbi gün ərzində 1440 dəfə dövr edir*” cümləsində o, yərində işlənib, lakin “*Bu inək gün ərzində 20 litr süd verir*” cümləsində fikir təhrif olunub, çünki inək bütün gün ərzində yox, 24 saatda uzaqbaşı 3-4 öynə sağılır.

Jurnalist yazısının qısalıq tələbi təkcə cümlələrdəki ayrı-ayrı lüzumsuz sözləri deyil, hətta sözlərdəki lüzumsuz şəkilçiləri də ixtisar etməyi nəzərdə tutur. Bununla bağlı, Ə.M.Cavadovun bir məqaləsində oxuyuruq: «“Düşməncilik” sözündə “-çi” şəkilçisi artıqdır. Bu sözün antonimi olan “dostluq” sözündə “-çu” işlənmir. Deməli, “düşməncilik” sözü də “düşmənlik” şəklində olmalıdır» (12, s.105). Müəlliflə tam razılaşır və qeyd edirik ki, bu fikir “peşmançılıq”, “narahatçılıq” kimi bir çox başqa sözlərə də aid edilməlidir. Məsələn, “ABŞ Dövlət Departamenti

sentyabrın 12-də müxalifətin Bakıda keçirdiyi mitinqə iqtidarın münasibətini narahatlılıqla qarşılımasıdır” (“525-ci qəzet”, 17.09.1998) cümləsində “narahatlılıqla” əvəzinə “narahatlıqla” yazılısaydı, daha yaxşı olardı.

Bəzi dilçilər “avaraçılıq”, “yetimçilik”, “kasıbçılıq” sözlərindəki “-çılıq” hissəsini mürəkkəb şəkilçi hesab edir, onun işlənməsinə haqq qazandırırlar. Əslində isə, həmin “mürəkkəb” şəkilçi məhz “-çı”nın yersiz işlənməsi nəticəsində formalaşmışdır.

“-lıq” şəkilçisi yalnız o zaman “-çı”dan sonra işlədilməlidir ki, sözün kökü ilə “-çı” birlikdə müəyyən anlayış bildirsin, həmin birləşmənin leksik mənası olsun: *dəmirçi+lik*, *yalançı+lıq* və s. Lakin dilimizdə “avaraçı”, “yetimçi”, “kasıbçı” sözləri olmadığından onlara “-lıq” şəkilçisi artırmaq olmaz. “İdxalatçı”, “istehsalatçı” sözlərindəki “-at” şəkilçisi də artıqdır.

Rəsmi sənədləri, qəzet səhifələrini zəbt etmiş “seçkilər” sözü haqqında ayrıca danışmaq lazımlı gəlir. Bilindiyi kimi, rus dilində yalnız

cəm halda işlənən xeyli söz var: *брюки, весы, духи, ножницы, похороны, часы* və s. Bunlar formaca cəm halda olsa da, təkcə bir anlayış bildirir, leksik cəhətdən tək isim kimi qavranır və düzgün olaraq dilimizə də tək isim kimi çevrilir: *şalvar, tərəzi, ətir, qayçı, dəfn, saat...* “*Выборы*” da belə sözlərdən biridirsə, nəyə görə onu cəm halda işlətməliyik? Axı söhbət bir prosesdən, bir kampaniyadan gedir: *prezident seçkisi, parlament seçkisi, bələdiyyə seçkisi* və s.

Rus dilində həmin sözlərin qrammatik cəhətdən cəm halda işlənməsi iki səbəblə bağlıdır: 1. Həmin sözlərin əks etdirdiyi anlayışların əksəriyyəti bir-birinin oxşarı olan azı iki hissədən ibarətdir: şalvarın iki qıcı, tərəzinin iki gözü, qayçının iki qanadı var və s.; 2. Həmin sözlərin çoxunda cəm şəkilçisini atanda sözün leksik mənası dəyişir: *вес - çəki; дух - ruh, час - 60 дəqiqəlik vaxt* və nəhayət, *выбор - çeşid; кара, əlac; зөвq.*

ÖZÜNÜZÜ YOXLAYIN

1. *Dilimizdəki linqvistik-publisistik yanlışlıqların böyük bir qisminin rus dilinin təsiri ilə yaradığını əsaslandırın.*
2. *Azərbaycan türkçəsində səhv yazılan Avropa şəxs və yer adlarına aid misallar tapın.*
3. *“-ov”, “-yev”, “-zadə” soyad sonluqlarına münasibətinizi bildirin.*
4. *“Pleonazmlar” nədir və onları aradan qaldırmaq üçün nə etmək lazımdır?*

* * *

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin önəmli tərkib hissələrinən biri də

SÖZ YARADICILIĞI

ilə bağlıdır. Buradakı “yaradıcılıq” kəlməsini müstəqim mənada qəbul etmək lazım deyil. Əvvəl qeyd etmişdik ki, nitqin məzmununu təşkil edən fikir onun forması olan dildən qat-qat zəngindir. Dünyada elə bir dil yoxdur ki,

beyində formalaşan fikiri, informasiyanı tam həcmidə ifadə edə bilsin. Buna görə hətta ən zəngin dildə yazan ustad qələm sahibləri də məzmunə müvafiq dil vahidləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Deməli, jurnalistin nitq mədəniyyəti onun lazımı sözü tapıb yerinə qoymaq bacarığını da əhatə edir.

Söz yaradıcılığı **leksik** və **grammatik** üslullarla olur. **Leksik** üsulla söz yaradıcılığının başlıca qaynaqları **klassik yazılı ədəbiyyat**, **folklor** (*yazılı ədəbiyyat abidələri də daxil olmaqla*), **canlı danışq dili**, **dialekt** və **şivələr**, **əcnəbi dillərdir**.

I. KLASSİK ƏDƏBİYYATDAN SÖZALMA ilə bağlı bircə misal gətirək. Ruscadakı “*деп-зать*” (isim forması: *дерзанье*) sözünün mənası “*hər hansı nəcibliyə, aliliyə, yeniliyə cəsarətlə can atmaq*”dır (13, s.144). Müasir dili-mizdə bu sözün nə uğurlu, nə də uğursuz qarşılığı yoxdur. “**Rusca-azərbaycanca lügət**”də 1.”*cəsarət etmək*”, “*cəsarətli olmaq*”, “*ürəkli olmaq*”; 2.”*yeniliyə can atmaq*” (*дерзанье* - 1.cəsarət, cürət; 2.cürət etmə, cəsarət etmə;

3.coşqun arzu, yenilik arzusu) kimi yozulub (15, s.295). Belədirsə, bəs tamam başqa anlayış olan “осмелиться” nədir? Yenə həmin lügətə baxaq: *cürət etmək*, *cəsarət etmək*, *ürəklənmək* (16, s.322); *смелость - cürət, cəsarət...* (17, s.200). Görürsünüz? Rusca tamam ayrı-ayrı anlayışlar bildirən iki söz bizə eyni anlayış kimi təqdim olunur.

Professor Ağamusa Axundov həmin sözlərin (*дерзать* və *дерзание*) qarşılığını İ.Nəsiminin əsərlərində tapmış, müasir dilimizə getirməyi təklif etmişdir (3): *дерзать* – *arnamaq*; *дерзание* – *arnayış* (“*Дело молодежи - дерзать!*” – “*Gənclərin işi arnamaqdır!*”; “*Дерзание молодежи*” – “*Gənclərin arnayışı*”).

* * *

II. Leksik yolla söz yaradıcılığının başqa bir qaynağı

FOLKLOR

nümunələri, xüsusən “*Kitabi-Dədə Qorqud*”dur. Türk dünyasının ən dəyərli yazılı

abidələrindən olan həmin kitabdan götürülmüş “yağmalamaq” feli vizual nitqimizdə çoxdan işlənməkdədir: *“Hamının işi satmaq, dağitmaq, yağmalamaqdır”* (“Azadlıq”, 22.02.1996). Oradakı çoxsaylı sözlər sırasından seçdiyimiz, müasir dilimizdə uğurlu qarşılığı olmayan daha üçcə kəlməyə baxaq:

dadi - cüdeLKa (*xəstəyə qulluq edən qadın*);

ənik - canavar balası;

yanqu - əks-səda (*yanqlananmaq* - əks-səda vermək).

Axırıncı sözə fikir verin: “əks-səda” izafət tərkibidir, dilimizə tamam yad bir deyimdir. Ən başlıcası isə, “*yanqu*” (*“yanqlananmaq”*) sözündə fonetik cəhətdən **yanğı**, **nisgil** var (etimoloji baxımdan “*yan*”, yəni “*köməkçi*”, “*yardımçı*”, “*dəyib qayidan*”, “*ikinci səs*” deməkdir). İnsanın, hər hansı canlının səsi o vaxt yanqlanır (əks-səda verir), dağı-daşı lərzəyə gətirir ki, o, dara düşür, içində yanğı, həsrət, nisgil olur.

* * *

III. Leksik üsulla söz yaradıcılığının üçüncü qaynağı

CANLI DANIŞIQ

dilidir. Ərəb, fars, rus dilləri ilə çoxəsrlilik təmas doğma dilimizin bir çox sözlərini ədəbi dildən sıxışdırısa da, canlı danışiq dilindən sile bilməyib. İndi ölkəmizin milli-demokratik mətbuatında həmin sözlərə fəal qayıdış duymaqdadır: *yağı* (düşmən), *çağ* (vaxt), *görk* (ibrət), *suç* (təqsir), *öc* (qisas), *gənəşik* (məsləhət), *cılxa* (xalis)...

“Erməni yağıları vətənimizə hücum edəndə doğma yurda qayıtdım” (“Azadlıq”, 16.01.1996); *“Hakimiyyətin ilk çağlarında Qorbaçov qoşunu oradan çıxartdı”* (“Azadlıq”, 30.01.1996); *“Ən gözəl görk olub-keçənlərdir”* (“Azadlıq”, 27.03.1996); *“Subyektin suçsuzluğu faktına söykənərək bu aktı azadlıqaqəsd adlandırmaq olardı”* (“Azadlıq”, 15.02.1996) və s.

Canlı danışiq dilinə bu cür səmərəli müräciəti davam etdirmək lazımdır. İkicə misal: *qatıq*, *süd*, *yağ*, *şor*... hazırlanan müəssisəyə

“Süd Məhsulları Kombinatı” (ruscadakı **“Комбинат молочных продуктов”**dan kal-ka), həmin məhsulların satıldığı yerə **“Süd məhsulları mağazası”** deyirik. Halbuki canlı danışiq dilimizdə həmin anlamı dəqiq bildirən, gözəl səslənən, yiğcam “ağartı” sözümüz var: *“Ağartı Kombinatı”, “Ağartı mağazası (dükanı)”*.

Marşrut taksilərinin hamısında yazılıb: *“Gedişin qiyməti 500 manat”* (*Цена проезда – 500 манатов*). Qiymət əmtəeyə və xidmətə aiddir. Gediş isə nə əmtəədir, nə də xidmət. Bəs necə yazmalı? Uşağımızı evdən bir yerə göndərəndə ona *“gedişin qiyməti”*ni yox, **yolpulu** veririk. Avtobuslarda da elə bu cür yazmaq lazımdır: *“Yolpulu 500 manatdır”* (Avtobusdan söz düşmüşkən bir fikrimizi də bildirək. Sərnişinlərin 99 faizi sürücüyə belə müraciət edir: *“Ostanovkada saxlayın!”* *“Ostanovka”* sözü ilə işimiz yoxdur, varvarizmlər haqqında çox yazılıb. Biz də buna ötəri münasibətimizi bildirəcəyik. Bəs *“saxlamaq”*? Deyə bilərsiniz: bu ki öz sözümüzdür. Bəli, öz

sözümüzdür, amma yerində işlənməyib. “*Saxlamaq*” sözünün mayasında uzunmüddətlilik var. Maşını haradasa saxlayıb bir neçə saatlığa, bir neçə günlüyü, hətta bir neçə aylığa harayasa getmək olar, amma dayanacaqda düşmək üçün “*Maşını saxlayın*” yox, “*əyləyin*” demək lazımdır).

Vağzallarda sərnişinlərin əşyalarını müvəqqəti saxlamaq üçün xüsusi yer olur. Buna rusca “*Камера хранения*” deyirlər. Biz də həmin birləşməni elə o cür kalka etmişik: “*Saxlama kamerası*”. Canlı danışiq dilində bunun uğurlu qarşılığı “**Saxlanc yeri**”dir.

Canlı danışiq dilindən istifadənin bir forması da arxaizmlərə yeni məzmun verib onların ömürünü uzatmaqdır. Elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı, əvvəllər primitiv vasitələrlə görülən bir sıra işlər indi avtomatlaşdırılıb, kompüterləşdirilib, amma dəyişən işin mahiyəti yox, icra üsulu, texnologiyasıdır. Pambığı, yunu, piləni (xam ipəyi) ipə, yaxud sapa çevirmək üçün nənələrimiz **cəhrədən** istifadə ediblər. İndi həmin işi xüsusi dəzgahlar görür.

Bizcə, “əyirici dəzgah” (*прядильный стенд*) birləşməsini “cəhrə” sözü ilə əvəz etmək olar (Anadolu türkçəsində avtomobilə “araba”, “alışqan” a “çaxmaq” deyirlər).

* * *

IV. Dördüncü qaynaq

DİALEKT VƏ ŞİVƏ

sözləridir. Yada salaq ki, bir vaxtlar bu qaynaqdan ədəbi dilə “sayışmaq” (“*мерцать*”) kimi çox uğurlu bir söz gəlib, lakin sonralar bizdə bu zəngin xəzinəyə bir qədər biganəlik yaranıb və yeni söz sorağı ilə daha çox rus dilinə üz tutmuşuq. İndinin özündə də ədəbi dilimizdə çatışmayan xeyli söz var ki, onları dialektlərimizdən gətirə bilərik. Məsələn, ruscadakı “*подслушать*” felinin qarşılığı kimi “gizlicə (xəlvətcə) qulaq asmaq”, “*окру́жить*” felinin (“*окруже́ние*” isiminin) qarşılığı kimi “*dövrələmək, mühasirəyə almaq, əhatə etmək, araya almaq* (*dövrələmə, dövrəyə alma, mühasirəyə alma*) yozumlarını işlədirik (*Bax: 16, s. 515, 299*). Dialetlərimizdə

hər iki anlayışın çox uğurlu ifadə forması var: *подслушать* - *dinşəmək*; *окружить* - *qo-marmaq* (*окружение* - *qomarğası*).

* * *

V. BAŞQA DİLLƏRDƏN SÖZALMA

dili zənginləşdirməyin ən geniş yayılmış üsuludur. Bəzən bu prosesə hədsiz pis münasibət duyulur, lakin milli-professional jurnalistikamızın banisi Həsən bəy Zərdabinin hələ XIX əsrin ikinci yarısında yazdığı kimi, “*dil elə bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkün deyil. Elə ki, qaranlıq otağın qapısı açıldı, qeyri tayfalar ilə gediş-geliş artdı, artıq şeylər ələ gəldi və adətlər dəyişildi, təzə sözlərin qədri günü-gündən artacaqdır. Belə sözlərin artmağının dilə zərəri yoxdur, xeyiri var, çünki o sözlər tərəqqi etməyə səbəb olur*”.

Rus dilinin təcrübəsi göstərir ki, başqa dil-lərdən söz almaqla hətta müstəqil milli dil də yaratmaq mümkündür. Rus dilinin alınma sözlərin heç də hamisini əhatə etməyən, daha çox

qədim yunan və latın dillərindən əxz olunmuş əcnəbi sözlər lügətində 20 minə yaxın söz var. Bu gün Azərbaycan türkcəsində işlənən, rus sözləri kimi tanıdığımız alınmaların da əksəriyyəti rus dili vasitəsi ilə Qərbi Avropa dillərindən gəlib. Dilimizdə sözalma prosesi olub, var və olacaq. Məsələ burasındadır ki, əcnəbi sözlər, bir qayda olaraq, əcnəbi əşyalarla (proseslərlə) birlikdə alınır və onlara qurama “milli” adlar vermək cəhdidə ugursuzluqla nəticələnir, həmin sözlərə yalnız bir qrup ziyanının nitqində rast gəlirik. Təkcə onlar “*холодильник*”ə “*soyuducu*”, “*остановка*”ya “*dayanacaq*” deyir.

Başqa dillərdən alınmış zəruri sözləri ilk dəfə qəzet səhifəsinə çıxararkən hökmən onların açımını vermək lazımdır. Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” qəzetində xeyli alınma söz işlədir və onların hər birinin nə olduğunu oxuculara anladırıdı: ”*Məlumdur ki, indi olan Osmanlı davasında torped (torpedo - red.) çox iş görür. Torped bir su keçirməyən dəmir qutudur ki, onun içini barıt ilə doldurub dəryaya*

atırlar, onun üstə puçları var ki, gəmi üzən zaman o puçlara dəyəndə torped atılıb gəmini para-para edir” (5). İndiki qəzetçilərimiz də yazılarında “*invoys*”, “*prolonqasiya*” kimi əcnəbi sözləri gen-bol işlədir, lakin Həsən bəydən fərqli olaraq onların şərhini verməyi özlərinə rəva bilmirlər: “*Tütün məmulatlarına gömrük rüsumları da malın invoys qiymətinə deyil, həcmində tətbiq edilir*”; “*Bu sənədin prolongasiyasının uzanması sürücülərin yol fonduna vergilər verməsini təsbit edir*” (“Azadlıq”, 9.02.2001). Birinci cümlədə “*invoys qiyməti*” ifadəsini işlətmək o qədər də vacib deyil, çünki onun Azərbaycan türkcəsində daha yaxşı səslənən qarşılığı var - “*qərimə qiyməti*”. Yox, “*invoys*” sözü müəllifin hədsiz xoşuna gəlibsə, heç olmasa onun izahını verməli idi. İkinci cümlədə isə sözün mənasının aydın olmaması ilə yanaşı, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz “təkrarlama” səhvi də var. Belə ki, “*prolonqasiya*” latincadan tərcümədə hər hansı bir sənədin istifadə müdətinin uzadılması deməkdir və buna görə də

həmin cümlədə “uzanması” sözünü ixtisara salıb, sadəcə, “sənədin prolongasiyası” yazmaq daha düzgün olardı.

Eyni, yaxud yaxınmənalı anlayışları bildirmək üçün müxtəlif əcnəbi dillərdən alınmış sözlər öz aralarında, həm də onların dilimizdəki milli qarşılığı ilə sinonimlər sırası yaradır və adətən, bunların hər biri müəyyən məqamda işlənir. Məsələn, ərəbcədən alınmış “aləm” və “dünya”, farscadan alınmış “cahan” sözləri heç də həmişə bir-birini əvəzləyə bilmir: “dünya müharibəsi”, “cahan müharibəsi” deyirik, “aləm müharibəsi” demirik. “Heyvanlar aləmi” deyirik, “heyvanlar cahani” demirik və s.

Eyni qaydada, “günah”, “təqsir”, “suç” sözləri arasında da məna çalarları var, lakin biz, nədənsə, onların fərqli vərmiriq. “Günah” din terminidir, yəni insanların yalnız Tanrı yanında günahı ola bilər, bəndələrin bir-birinə münasibətində isə “təqsir” və “suç” deyimlərindən istifadə edilməlidir. Kütləvi informasiya vasitələrimizdə isə, bir qayda ola-

raq, “*günah*” və “*günahkar*” sözləri “*təqsir*”, “*müqəssir*”, “*suç*”, “*suçlu*” mənalarında işlədir.

Bəzən bu cür sinonimlər sırasından bir sözə üstünlük verib leksikamıza daxil etsək də, onun kənardə qoyduğumuz qarşılığı daha çevik olur və kütləvi danışığın, demək olar, şəriksiz predmetinə çevrilir. Misal üçün, ərəbcədən alınmış “*əməliyyat*” sözünü ədəbi dilə daxil etsək də, danışiq dilində latincadan gəlmış “*operasiya*” sözü daha çox işlənir. Hesab edirik ki, onu və bu tipli bir çox sözü ədəbi dilə qəbul etmək lazımdır. Həmin sözdən yaranmış “*operator*”, “*operativ*” kəlmələrini qəbul edib onların “ana”sını qapı arxasında qoymaq hansı məntiqə söykənir?

Başqa dildən söz alarkən üç əsas cəhətə diqqət yetirməliyik: 1) Yuxarıda göstərilən qaynaqlar da nəzərə alınmaqla həmin sözlərin dilimizdə uğurlu qarşılığı olmasın; 2) Alınan söz inkişaflı dillərin çoxunda işlənsin, yəni beynəlmiləl termin statusu qazansın; 3) Diləyatılmış olsun, asan deyilsin.

Anadolu türkçesindən və başqa türklərin (türkmənlərin, qaqauzların, tatarların, özbəklərin, qazaxların və s.) leksikasından sözlər alınması göstərilən üsullar sırasında, bir növ, orta yer tutur. Belə ki, türk dillərindən sözalma prosesinə həm ümumtürk klassikasından, həm ümumtürk folklorundan, həm dialektlərdən sözalma kimi, həm də indi haqqında danışacağımız qrammatik yolla sözyaratma prosesi kimi baxmaq olar. Məsələn, “*quzey*”, “*güney*” sağrı bir qrup söz var ki, onlara həm türk dillərinin bir çoxunda, həm klassik ədəbiyyatımızda, həm folklorumuzda, həm də bəzi dialektlərimizdə rast gəlinir.

Son illər Anadolu türkçesindən xeyli söz almışıq. Onlardan bir neçəsinin (məsələn, “*özəl*”, “*özəlləşmə*”, “*dəstək*” və s.) xüsusi əhəmiyyəti var, çünkü onların heç birinin türkçəmizdə uğurlu qarşılığı yoxdur və uzun müddət tamam başqa anlamlı variantlardan bəhrələnməyə məcbur olmuşuq. Misal üçün, “*частный*” sözünü “*şəxsi*” kimi tərcümə etmişik, halbuki “*şəxsi*” sözü başqa anlayış bil-

dirən “личный” sözünün ekvivalentidir. Yaxud “поддержка” sözü. Onu əvvəller “müdafiə”, “himayə” kimi verirdik və bunların heç biri həmin anlayışı “dəstək” qədər dəqiq əks etdirmirdi.

* * *

VI. Dilimizi zənginləşdirməkdə

ƏN SƏMƏRƏLİ YOL

qrammatik (morpholoji) üsulla söz yaratmaqdandan, yəni leksik (sözdüzəldici) şəkilçiləri fəallaşdırmaqdan - verimsiz (qeyri-məhsuldar) şəkilçiləri verimli (məhsuldar) şəkilçilərə çevirməkdən ibarətdir. Bu yol Cəfər Cabbarlının, Rəsul Rzanın və onların davamçılarının yoludur. C.Cabbarlı U.Şekspirin “Hamlet” faciəsini dilimizə çevirərkən oradakı məşhur “To be or not to be?” (Ruscası: *быть или не быть?*) sualını necə tərcümə etmək barədə uzun müddət düşünmüş və nəhayət, “Olum, ya ölüm?” variantının üstündə dayanmışdır. Həmin hadisəni nəzərdə tutaraq R.Rza “Mü-

lahızələr" adlı məqaləsində haqlı olaraq soruşur: « "Olmaq" sözü var, "ölmək" sözü var. Hansı məntiqlə "olum" sözünü rədd edib "ölüm" sözünü işlətməliyik? » (4). R.Rza özü də həmin yolla gedərək, yəni "-im" şəkilçisini çevikləşdirərək "duymaq"dan "duyum", "demək"dən "deyim", "görmək"dən "görüm" kimi sözlər yaradıb.

Son vaxtlar ədəbi dilimizdə, o sıradan KİV leksikasında bu qəliblə yaradılmış xeyli sözə rast gəlirik: "yayım" (*вещание*), "durum" (*состояние*), "qurum" (*организация, формирование*), "çatım" (*документ*) və s.

Şəkilçilər vasitəsilə yeni söz düzəldərkən qrammatikamızın qaydalarını, dilimizin söz-yaratma təcrübəsini hökmən nəzərə almalıdır. Dildə analoqu olmayan sözlər yaratmaq olmaz. Yaratsaq da, dil onları qəbul etməyəcək. Hər qrup sözdüzəldici şəkilçi sözün müəyyən forması ilə birləşir və konkret leksik yük daşıyır. Yuxarıda gördükümüz kimi, "-im" şəkilçisi yalnız fel kökünə (ikinci şəxsin əmr formasına) artırılır. Bu prinsipi pozaraq

həmin şəkilçini başqa nitq hissəsi ilə birləşdirmək, bir qayda olaraq, uğursuzluğa gətirir. XX əsrin son onilliyində Azərbaycan qəzetlərində “*müstəqil*” sözünün əvəzinə Anadolu türkcəsindən alınmış “*bağımsız*” sözünə tez-tez rast gəlinirdi. Sonralar onun işlənmə tezliyi tədricən azalaraq, demək olar, tamamilə sıradan çıxdı. Səbəbi də bu idi ki, həmin sözü yaradarkən türk dilinin sözyaratma qaydalarına məhəl qoyulmayıb - “-im” şəkilçisi fel kökünə deyil, isimə (“*bağ*” sözünə) artırılıb. Ona görə də Azərbaycan türkcəsi “*müstəqil*” sözünü yenidən öz işlək leksikasına daxil etdi. Həmin dövrдə bunu anlayan, lakin “*müstəqil*” sözünün dildən çıxmasına tərəfdar olan bəzi jurnalistlər “*bağımsız*” əvəzinə (çoxları onu “*baxımsız*”la qarışdırırlar) “*bağlamsız*” sözünü işlədirildilər: ”*Bu, yalnız bir istəkdən - ölkəmizi və onun TV-sini bağlamsız görmək arzusundan irəli gəlir*“ (”*Müxalifət*”, 14.02.1996).

“*Yön*” isiminə “-üm” şəkilçisi artırmaq yolu ilə hələ sovet dövründə “*yönüüm*”, “*peşə*

yönümü" (*профориентация*) deyimləri yaradılıb. Halbuki burada həmin şəkilçiyə ehtiyac yoxdur. Təkcə ona görə yox ki, "-üm" isimə artırılıb, həm də ona görə ki, o, "yön" sözünün mənasını dəyişdirə bilməyərək əlavə yüksəkə çevrilib. "*Yönüüm*" əvəzinə sadəcə olaraq "*yön*", "*peşə yönüümü*" əvəzinə "*peşə yönü*" işlətsək, heç nə itirmərik, əksinə, yiğcamlıq və dəqiqlik qazanarıq.

Əvvəllər ədəbi dilimizdə fel kökünə "-m" (-*am*, -*əm*) şəkilçisi artırmaqla düzəlmış bircə sözə rast gəlinirdi: "*inan*" ("*inan*" felinin sonundakı "n" tələffüzün tələbi ilə ixtisara düşüb). İndi KİV dilində bu yolla düzəldilmiş xeyli söz işlənir: *anlam*, *yaşam*, *dönəm*, *bağlam*(*sız*) və s.

"İkinci qrup - şəxsiyyət yox, ideya ətrafında cəmləşərək Azərbaycanın milli müstəqilliyini, geniş anlamda bütövlüyünü müdafiə edən informasiya vasitələrindən ibarətdir" ("Azadlıq", 6.01.1996); "*1995-ci ilə Azərbaycanın siyasi yaşamı, demək olar, bütövlükdə parlamentə seçki ətrafında firlanıb*" ("Yeni Müsa-

vat", 8.12.1995); "Kreditlər yeni dönəmdə hansı ölçülərə söykənməlidir?" ("Azadlıq", 8.02.1996).

Qayda pozuntusu ilə yaradılmış sözlərdən biri də "*başqan*"dır. Türk dilində "-*qan*" (-*kən*) şəkilçisi yalnız bir qrup ikihecalı fel kökünə artırılaraq isim yox, sifət əmələ gətirir: *çalış+qan*, *sürüş+kən*, *unut+qan*. "*Başqan*" sözündə isə o, isimə ("*baş*"a), özü də birhecalı isimə əlavə olunub və yalnız "**Müsavat başqanı**" ifadəsində rəsmi "vətəndaşlıq hüququ" qazanıb.

Eyni vəziyyət "*çimərlik*" sözündə də müşahidə edilir. Bilindiyi kimi, "-*lıq*" (-*lik*, -*luq*, -*lük*) şəkilçisi isimə, sifətə və saya artırılır, sayca çox olan konkret cansız isimlərlə birləşdikdə onlara "*cox olan yer*" anlamı verir: *daş+lıq*, *gil+lik*, *kol+luq*, *gül+lük* və s. "*Çimərlik*" sözündə isə "-*lik*" şəkilçisi "*çimək*" felinin müzare gələcək zamanına artırılıb. "*Çimərlik*" sözü o vaxt qanuni yolla yaradılmış hesab edilərdi ki, plyajda çimən adam-lara "*çimərlər*" deyiləydi, yəni əvvəl "*çimər*"

sözünü yaradıb ədəbi dilə daxil etmək və yalnız bu proses tam başa çatandan sonra “çimərlik” sözünü düzəltmək lazım idi. Eyni qaydada təyyarəyə “uçar” deməmiş təyyarə limanına “uçarlıq” demək olmaz.

“Çimmək” felindən “çimilən yer” (plyaj) mənasında isim düzəltmək üçün “düşərgə” sözünün qəlibindən istifadə etmək olardı: *çimər+gə*. Eyni qaydada başqa sözlər də yaratmaq mümkündür: *enər+gə* (*носадочная площадка*), *geyər+gə* (*раздевалка*), *döndər+gə* (*баранка, рулевое колесо, штурвал*)...

Canlı danışışq dilində və dialektlərimizdə bu qayda ilə yaranmış bir neçə söz var: *qaytar+qa* (atı döndərmək və əyləmək üçün atlının əldə tutduğu qoşa qayış. Danışışq dilində “*qantarğa*” deyilir), *görər+gə* (toydan bir müddət sonra qız evinin adamlarının gəlini görmək üçün getdikləri yer - oğlan evi. Danışışqda “*görəlgə*” kimi işlənir), *tutar+qa* (*аргумент, держатель*).

Morfoloji və sintaktik-morfoloji yolla düzəlmüş bir sıra başqa sözlər də son dönəmin

KİV dilində işlənməkdədir: *açıqca* (открыто-*ка*), *bölgə* (зона, регион), *bulmaca* (кроссворд), *əsənək* (сквозняк), *yalınca* (бо-*сноожки*), *yetərsay* (кворум), *görsəniş* (*təza-hür*), *oyundaş* (*tərəfi-müqabil*), *soyqırım* (*ze-nosud*), *tərəfdaş* (*partnyor*), *umacaq* (*təmən-na*) və s.

ÖZÜNÜZÜ YOXLAYIN

1. *Yeni söz “yaratmaq” jurnalistə hansı halda lazım olur?*
 2. *Söz yaradıcılığının qaynaqlarını göstərin.*
 3. *Oxuduğunuz klassik əsərlərdən indi işlədilməsinə ehtiyac olan sözlər seçin.*
 4. *“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı lazımlı sözlərin lügətini düzəldin.*
 5. *Yaşadığınız ərazidəki dialekt sözlərindən hansıları ədəbi dilə gətirməyə ehtiyac var?*
 6. *Başqa dillərdən söz alarkən hansı cəhətlər nəzərə alınmalıdır?*
 7. *Morfoloji yolla sözlər yaradın.*
- * * *

Jurnalisticin vizual nitq mədəniyyətinin mü-hüm tərkib hissələrindən biri də

ORFOQRAFIYA

ilə bağlıdır. “*Orfoqrafiya sözlərin və onların bütün qrammatik formalarının düzgün yazılışını müəyyənləşdirir və təsbit edir*” (**10, s.69**), fonetika, morfologiya və ənənənin vəhdəti prinsipinə söykənir, yeni ayrı-ayrı hərflərin, söz kökünün və ona artırılan müxtəlif növ şəkilçilərin, durğu işarələrinin, sətirüstü qrafemlərin tarixən cilalanmış qrammatik qaydalar əsasında yazılmasını nəzarətdə saxlayır. Orfoqrafiya, bir növ, qələm dünyasının konstitusiyasıdır, onun əsas, məntiqi müddəələrinə əməl etmək yazarların borcudur. Amma bir məsələ də var ki, nə konstitusiya maddələri, nə orfoqrafiya qaydaları göydən nazil olmuş ehkam deyil. Onları da insan hazırlayıb və insanın hazırladığı şeylərin zaman-zaman təkmilləşməsinə həmişə ehtiyac duyulur və bu cür təkmilləşdirmə işini ilk növbədə, zəmanənin, o cümlədən dilin çağdaş tarixini ya-

zan jurnalistlər, publisistlər görməli, sonra onların praktikasını professional dilçilər ümumi-leşdirib elm süzgəcindən keçirməli, məqbul olanları, məntiqə söykənənləri qəbul, məqbul olmayanları isə rədd etməlidirlər.

Bu deyilənlərdən çıxış edərək biz burada yalnız iki məsələyə - mövcud orfoqrafiya qaydalarından bəzilərinin mətbuatda kütləvi surətdə pozulması hallarına, bir də orfoqrafiya ilə təsbit olunmuş, lakin illərdən bəri mübahisələr doğuran, polemika obyektinə çevirilən yazılış qaydalarına münasibət bildirməklə və-saitin bu bölümünü yekunlaşdırınaq.

Vizual nitqdə geniş yayılmış orfoqrafiya pozuntularından biri “-dir” (-dir, -dur, -dür) şəxs (xəbərlik) şəkilçisinin sonunda “r” samitinin yazılmamasıdır: “*Bunun özü ... uğurlu sonluqdu*”; “*Elə bil qələbəlikdi*”; “*Bu, ... göydəndüşmə fürsətdi*” (“*Azadlıq*”, 9.02.2001), “*Diplomatik cəhdlərdə Ermənistan daha fəal-di*” və s.

Bəzi jurnalistlər bu səhvi yazıya ağırlıq gətirməmək, vizual dili audiodilə yaxınlaşdır-

maq cəhdi ilə bağlayırlar. Prinsip etibarilə biz də bu prosesin əleyhinə deyilik, amma bir şərtlə ki, həmin “yüngülləşdirmə” sözün semantikasının hər hansı dərəcədə dəyişməsi ilə nəticələnməsin. Bəllidir ki, dilimizdə “-dir” (-dir, -dur, -dür) şəxs (xəbərlik) şəkilçisi, bir də “idi” bağlaması (hissəciyi, köməkçi feli) var. Bunların başlıca fərqi artırıldığı sözə verdiyi zaman anlayışı ilə bağlıdır, yəni “-dir” şəkilçisi üslubi cəhətdən yaxın keçmiş (“gəlmışdır”) və indiki (“vardır”) zamanları bildirdiyi halda, “idi” uzaq keçmişin indiki (ovaxtkı) zamanını bildirir (“gəlmış idi”, “var idi”).

“İdi” bağlaması çox zaman sözlərə “-di” (-di, -du, -dü) formasında qoşulur (“gəlmışdi”, “vardı”). Buna görə də yazida “-dir” şəkilçisinin son samitinin ixtisar olunması onun avtomatik olaraq “idi” bağlamasına çevrilməsi ilə nəticələnir və sözün bildirdiyi zaman anlayışı dəyişilir. Deməli, misal gətirilən “sonluqdu”, “qələbəlikdi”, “fürsətdi”, “fəaldi” sözlərini oxucu haqlı olaraq “sonluq idi”,

“qələbəlik idi”, “fürsət idi”, “fəal idi” kimi qavraya bilər.

Vizual nitqdə müşahidə olunan bir para do-laşıqlıqlar mövcud orfoqrafiya qaydalarının və orfoqrafiya lügətinin vahid prinsipə söykənməməsindən irəli gəlir. Azərbaycan türkcəsinin 1958-1959-cu illərdə qəbul edilmiş və bu vəsait nəşr olunanadək qüvvədə olan qaydalarındakı bir para ziddiyyətlərə diqqət yetirək.

15-ci paraqrafın **a)** bəndində deyilir ki, “*a*” ilə bitən alınma sözlərdə sonuncu hərf atılar-kən məna dəyişilmirsə, həmin söz “*a*”-sız yazılır və onunla birlikdə əvvəlki qoşa samitlərdən biri də atılır: *gruppa* - *grup*, *tonna* - *ton*. Lakin, nədənsə, bu qayda “*antenna*” sözünə şamil edilmir və lügətdə o, “*anten*” əvəzinə “*antenna*” kimi verilir (1, s.63).

34-cü paraqrafda göstərilir ki, müxtəlif hecalarında əslində (hansı dildən alınıbsa, o dil-də) “*h*” samiti olan beynəlmiləl sözlər “*h*” ilə yazılır: hektar, humanizm və s. Amma hansi səbəbdənsə lügətdə (1, s.154, 534, 322, 326) “*hospital*” yox, “*qospital*” (latınca: *hospital-*

is), “*hokkey*” yox, “*xokkey*” (ingiliscə: *hockey*), “*herb*” yox, “*gerb*” (polyakca: *herb*), “*hetman*” yox, “*getman*” (polyakca: *hetman*), “*higiyen*” yox, “*gigiyena*” (yunanca: *hygieinos*) və s. verilib. Yazan adam bunun hansına - “Qaydalar”a, yoxsa “Lügət”ə əsaslanmalıdır?

45-ci paraqrafda verilmiş misalda “*ogünkü*” sözü bitişik yazılsa da, “Lügət”in müvafiq səhifəsində bu sözə rast gəlinmir və deməli, o, ayrı yazılanlar sırasına daxil edilib.

42-ci paraqrafda oxuyuruq: ”Müxtəlif hecalarında eynicinsli qoşa samit olan alınma sözlər qoşa samitlə də yazılır: *assimiliyasiya*, *assistant...*”. Orfoqrafiya lügətində isə (**s.64**) “*apelyasiya*” (*latınca: appellatio*) sözü bir “*p*” və bir “*l*” ilə yazılıb.

“Qaydalar”ın 20-ci paraqrafında deyilir: ”Birinci hecasındaki samiti həm “*n*”, həm də “*m*” ilə deyilən sözlər “*n*” ilə yazılır”. Bu qaydaya görə, “Lügət”in 221-ci səhifəsində verilmiş “əmbiz”, “əmbir”, 472-ci səhifəsində verilmiş “tambur” sözləri də gərək “ən-

biz", "*ənbir*", "*tanbur*" kimi yazılıydı. İkinci tərəfdən isə, dilimizdə qrafik cəhətdən bir-birinə yaxın, lakin mənaca tam fərqli sözlər də var ki, onları eyni qəlibə salmaq olmaz. Məsələn, "*Qənbər*" və "*Qəmbər*". "*Qənbər*" sözünün müxtəlif yozumları mövcuddur: *çaydaşı, xəlifə Əlinin qulunun adı, torağay quşu* (Bax: 8, s. 61-62). "*Qəmbər*" isə "*qəm yükü*", "*qəm daşıyan*" deməkdir. Müsavat başqanı İsa Qəmbər soyadının etimologiyası ilə bağlı deyib: «"*Qəmbər*" sözünün təkcə "*qəm yükü daşıyan*" anlamında işləndiyini birmənalı qəbul etmək istəməzdəm. Bu kəlmənin müxtəlif yozumları mümkündür. Mənim diqqətimi bir variant daha çox çəkir: "Kitabi-Dədə Qorqud"da "*Bəybura*" adı var. "*Bura*", "*börü*" qədim türkçədə "*qurd*" deməkdir. Mənə elə gəlir ki, "*Qəmbər*" sözü "*Qambura*" sözünün bir az dəyişmiş, ərəb adlarına uyğunlaşdırılmış formasıdır. "*Qam*" qədim türklərdə şamanın adlarından biridir. Bu baxımdan, "*Qəmbər*" sözünü "*Şaman-Qurd*" anlayışına gələn söz kimi də şərh etmək olar" (11).

Vizual nitqdə dolaşıqlıq yaradan məsələlərdən biri də fonetik hadisələrlə, xüsusən də səsdüşümü (eliziya) ilə bağlıdır. Belə ki, 1) bəzi ikihecalı sözlərə (sinif, oğul, fikir, şəkil və s.) saitlə başlayan şəkilçi artıranda ikinci hecadakı sait, 2) saitlə bitən bir sözə (Əli, Ağa, Mirzə...) saitlə başlayan başqa söz bitişdirib mürəkkəb söz əmələ gətirəndə isə birinci sözün son saiti düşür. Əlbəttə, bu dilimizə xas olan təbii hadisədir, amma təbii olmayan budur ki, bəzi fonetik hadisələr nitqin yalnız şifahi formasına şamil edildiyi halda, nədənsə, səsdüşümü yazılı nitqə də aid edilir və beləliklə də müəyyən məntiqsizlik yaranır. Məsələn, “*dərinlik*” sözü assimiliyasiya nöticəsində “*dərinnik*” kimi deyilsə də, yazıda ilkin formasını (*dərinlik*) saxlayır, lakin bəlli olmayan səbəbə görə səsdüşümü orfoepiya predmeti olmaqdan çıxıb orfoqrafiyanın predmetinə çevrilir: sinif - *sinfın*, sətir - *sətrə* və s.

Hesab edirik ki, sözlər yazılıkən onların kökləri (leksik məna bildirən hissələri) təhrif olunmamalı, ilkin - lüğəvi formasını saxlamalidir (Unutmayaq ki, türk dili iltisaqi dildir və

o, fleksiyaya məruz qalmamalıdır). Gəlin “*oğlu*”, “*çevrə*”, “*sıfin*”, “*sətrə*”, “*orda*”, “*burda*” sözlərini kök və şəkilçiyə ayıraq: *oğl+u*, *çevr+tə*, *sıf+in*, *sətr+tə*, *or+da*, *bur+da*. Axı dilimizə aid lügətlərin heç birində “*oğl*”, “*çevr*”, “*sıf*”, “*sətr*”, “*or*”, “*bur*” sözləri yoxdur və bunlar heç bir leksik məna bildirmir.

Səsdüşümünün yazıda əks olunması bəzən hətta sözün mənasının tam dəyişilməsi ilə nəticələnir. Misal üçün, “*xeyir*” sözünə yönük hal şəkilçisi artırıb yazırıq: “*Gecəniz xeyrə qalsın*”. Beləliklə, müsbət mənalı “*xeyir*” sözü “*yox*” mənası bildirən “*xeyr*” kəlməsinə çevirilir və xoş söz demək istədiyimiz əziz adama yoxluq arzulayırıq.

Mürəkkəb sözlər şəkilində olan adlarla bağlı lap gülünc vəziyyət yaranıb:

“*Əli*”ni “*əl*”ə (*Əli + ağa = Əlağa*), “*Vəli*”ni “*vəl*”ə (*Vəli + ağa = Vəlağa*), “*Ağa*”ni “*ağ*”a (*Ağa + Əli = Ağəli*), “*İsa*”ni “*sa*”ya (*Əli + İsa = Əlisa*) çeviririk.

Məlumdur ki, “*əkbər*” – “*böyük*”, “*övsət*” – “*ortancıl*”, “*əsgər*” – “*kiçik*” deməkdir. Bə-

zi valideynlər imam Əliyə (598-661) sonsuz hörmət əlaməti olaraq böyük oğullarına “*Əli-əkbər*” (*böyük Əli*), ortancıl oğullarına “*Əli-övsət*” (*ortancıl Əli*), kiçik oğullarına isə “*Əliəsgər*” (*kiçik Əli*) adı qoyurlar, orfoqrafiyamız isə səsdüşümü hadisəsi əsasında böyük Əlini “*böyük əl*” (*Ələkbər*), ortancıl Əlini “*ortancıl əl*” (*Əlövsət*), kiçik Əlini isə “*kiçik əl*” (*Ələsgər*) formasına salır və beləliklə, həmin adlar öz müqəddəsliyini, ilkin təyinatını itirir (*Şəxs adlarının bu cür yazılışı “Orfoqrafiya qaydaları”nın 51-ci paraqrafına verilmiş “Qeyd”lə təsbit olunub*).

“Qaydalar”ın 58-ci paraqrafında deyilir: “*bu*”, “*o*” işaret əvəzlikləri zaman zərfi kimi işləndikdə də aid olduğu sözdən ayrı yazılır. Professor Z.Verdiyeva məqalələrinin birində (*12, s.51-58*) “*bu gün*” ifadəsinin bitişik, yəni “*bugün*” formasında yazılmasını təklif edib. Biz də bu fikirə tərəfdar çıxır və əlavə etmək istəyirik ki, təkcə “*bu gün*” yox, bütünlüklü ifadələrin hamısı vaxt anlayışı bildirəndə (zaman zərfi olanda) bitişik (buay, buil, busaat, buhəftə, ogün, osaat və s.), birinci növ tə-

yini söz birləşməsi olanda (ay, il, saat, həftə, gün sözləri cümlənin mübtədəsi, yaxud tamamlığı yerində çıkış edəndə) ayrı yazılsa, daha qanuna uyğun olar.

MİSALLAR ÖZÜNÜZÜ YOXLAYIN

BİTİŞİK	AYRI
<i>Bugün hava xoşdur.</i>	<i>Bu gün başqa günlərə bənzəməz</i>
<i>Bu ay 50 yaşım tamam olur.</i>	<i>Bu ay 31 gündən ibarətdir.</i>
<i>Gözlə, busaat gəlirəm.</i>	<i>Bu saat mənə çox uzun göründü.</i>
<i>Buhəftə işim çoxdur.</i>	<i>Bu həftə mənim üçün keçən həftədən uğurlu oldu.</i>
<i>Ogün sizə getmişdim.</i>	<i>O gün getsin, gəlməsin.</i>
<i>Atam osaat (dərhal) yanına gəldi.</i>	<i>O saat gün qədər uzun keçdi.</i>

1. *Xəbərlik şəkilçisinin (-dır) sonundakı “r” samiti yazılmayanda sözün mənası necə dəyişir?*
2. *“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” ilə orfoqrafiya lügəti arasında burada göstərilməyən uyğunsuzluqlar tapın.*
3. *Səsdüşümünün yazıda əksini tapmasına necə baxırsınız?*
4. *“Bu gün” tipli birləşmələr hansı halda ayri, hansı halda bitişik yazılsa yaxşıdır?*

* * *

APOSTROF HAQQINDA

Bilindiyi kimi, dilimizə ərəbcədən daxil olmuş bir para sözlərdə *e*, *ə* və *ö* saitlərinin uzun, bəzi sözlərdə isə hecalar arasındaki qeyri-standart bölgünün yerini və sonrakı saitin aydın deyilməli olduğunu bildirmək üçün xüsusi sətirüstü işarədən - apostrofdan (‘) istifadə olunur.

Apostrofun yazılı nitqdə saxlanıb-saxlan-

maması XX əsrde həmişə müzakirə obyekti olub və burada 3 mövqe görünüb:

1. Apostrof lazımlı deyil; **2.** Lazımdır; **3.** Yalnız klassik ədəbiyyatdakı sözlərdə lazımdır.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lügəti”ndə 100-ə yaxın sözdə saitdən (mə'lum, mö'min, şö'bə və s.), təxminən 20 sözdə isə samitdən (bid'ət, məş'əl, hey'ət və s.) sonra apostrof var (eyni kökdən yaranmış düzəltmə və mürrəkkəb sözlər bu saya daxil deyil, yəni “və'd”, “və'də”, “və'dəbaşı”, “və'dələşmə”, “və'dələşmək” kimi sözlər 1 söz sayılıb).

Bu sözlərdən təxminən 30-u (*e'dadi*, *e'zaz*, *e'raf*, *zilqə'də*, *mə'kulat* və s.) müasir dilimizdə işlənmir, təxminən 60-ında (*və'd*, *mə'rəkə*, *mə'rifət*, *mə'tərizə* və s.) apostrof formal xarakter daşıyır, yəni saitin uzun tələffüz olunmasına xidmət etmir (Apostroflu və apostrofsuz sözləri bir-birindən ayırmak çətin olduğundan bir para müəlliflər çox vaxt bu işaretni “*qəbul*”, “*əyani*”, “*yəqin*” sözlərində də qoymur, onları “*qə'bul*”, “*ə'yani*”, “*yə'qin*” for-

masında yazılırlar. Həqiqətən də, apostrofla yazılıan “*mə'rifət*” sözündəki birinci “ə” apostrofsuz yazılıan “*qəbul*” sözündəki “ə”-dən az uzanır ki, çox uzanmır). Cəmi 4 sözdə apostrofun qoyulmaması kontekstdən kənarda mənanın dəyişilməsinə səbəb olur: *bə'zən* (*arabir*) - *bəzən(mək)*; *ə'yan* (*zadəgan*) - *əyan* (*aydın*); *nə'rə* (*hayqurtı*) - *nərə* (*balıq*); *sə'y* (*çalışma, cəhd*) - *səy* (*ağılsız*). 2-ci qrupa daxil olanların əsas tutarqası da məhz bu sözlərdir.

Göründüyü kimi, apostrofun lazımsızlığı fikirini irəli sürənlər və onları dəstəkləyənlər başqalarına nisbətən daha çox haqlıdırular, lakin 2-ci və 3-cü qruplara daxil olanların da narahatlığını anlamaq çətin deyil. Hər üç mövqeni ümumiləşdirib təklif edirik ki, apostrof bir işarə kimi dilimizin qrafikasında qalsın, lakin sözlərin bir qisimi (*vəd, istəfa, mərəkə, rəy* və s.) apostrofsuz yazılsın (1992-ci ildən buyana qəzetlərimizin çoxu bu işarədən tam imtina edib və bu, oxuculara heç bir çətinlik törətmir), bir qisim apostroflu sözlər

tədricən onların milli sinonimləri ilə ilə əvəz-lənsin (*sə'y göstərmək - çalışmaq*), mənası dəyişilən 3 sözdə (*bə'zən, ə'yan, nə'rə*) və Avropa dillərindəki bir sıra şəxs soyadlarında (*d'Annunsio, d'Artanyan, O'Neyl, O'Henri* və s.) apostrof saxlanılsın.

Apostrofu başqa bir məqamda da tətbiq etmək lazımdır. Fikirimizi aydınlaşdırmaq üçün iki cümləyə nəzər salaq: "*Alman almani yerə çirpdı*"; "**Kəndzaburo Oenin əsərlərində bəşəri problemlər qoyulub**".

Birinci cümlənin ikinci sözünün kökünü kontekstdən kənardə müəyyənləşdirmək mümkün olmadığından oxucu onu iki mənada qavrayır: 1. Alman *alma+ni* (meyvəni) yerə çirpdı; 2. Alman *alman+i* (soydaşını) yerə çirpdı (Bu hal bir sıra başqa sözlərdə də yaranı bilər: *mə'də+nin* - *mə'dən+in*, *ara+nın* - *aran+in*, *tara+nın* - *taran+in* və s.).

İkinci cümlədə isə Yaponiya yazılıcısının soyadı Azərbaycanda geniş yayılmadığından oxucuların çoxu həmin soyadın orijinalda necə (*Oe*, yoxsa *Oen*) olduğunu tapmaqdə çətin-

lik çəkirlər.

Göstərilən cümlələr belə yazılısa, anlaşılmaqlıq dərhal aradan qalxar:

1. “*Alman alma’ni yerə çırpdı*”, yaxud “*Alman alman’ı yerə çırpdı*”;
2. *Kəndzaburo Oe’nin əsərlərində bəşəri problemlər qoyulub.*

Yeri gəlmışkən deyək ki, apostrofun lazımı məqamlarda söz kökünü şəkilçilərdən ayırməq funksiyasından Anadolu türkcəsində çoxdan istifadə olunur (*Bax: 14, s.19*).

Yazının bütün, yaxud əksər problemlərini əhatə edə bilən vahid prinsipin mövcudluğunu orfoqrafiya məsələləri ilə məşğul olan dilçilər həmişə ideal sayıblar və indi də belədir. Təəssüf ki, elə orfoqrafların özləri bir tərəfdən belə bir prinsipin işlənib-hazırlanmasına biganəlik göstərir, başqa tərəfdən isə, çox zaman mövcud prinsipə də sonacan əməl etmir, yazıcıb-oxuyanları bir sıra dilemmalar (*bəlkə “dilem”lər?*) qarşısında qoyurlar. Misal olaraq, “əks” sözünün iştirakı ilə yaranmış mürəkkəb isimlərin yazılışını göstərə bilərik.

*“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lügəti”*ndə bu cür 20 sözdən yalnız biri (“əksinqilab” və ondan törəmiş bir neçə söz) bitişik, qalanları isə defislə (*əks-əməl, əks-zərba, əks-səda* və s.) yazılib (1, s.218–219). Eyni qayda ilə “*Bitişik, yoxsa ayrı?*” adlanan lügətdə də eynitip-li 44 sözdən 43-ü defislə verilib (2, s.85–86). Sual olunur: nəyə görə qrammatik cəhətdən bir-birindən heç nə ilə seçilməyən “əksinqilab” bitişik, “*əks-hücum*” defislə yazılmalıdır? Belə sözlərdən bir neçəsinin heç bir lügətdə olmaması isə onların ayrı yazıldığına işarədir.

Hesab edirik ki, bu cür sözlərin defislə yazılmasının məntiqi əsası yoxdur. Onlardan bir bölümü, yəni birinci növ təyini söz birləşməsi olanlar ayrı (*əks tərəf, əks istiqamət, əks fikir* və s.), bir vurğu ilə deyilib mürəkkəb isim olanlar isə (*əkshücum, əkstəbliqat, əkssəda, əksəlaqə* və s.) bitişik yazılmalıdır.

Eyni fikiri “*maksi*”, “*midi*”, “*mini*” ilə düzəlmış sözlərə də aid etmək olar. “*Bitişik, yoxsa ayrı?*” lügətində “*maksi*” və “*midi*” ilə

düzəlmüş 6 (*maksi-yubka*, *maksi-paltar*, *maksi-palto*, *midi-yubka*, *midi-paltar*, *midi-palto*), “mini” ilə düzəlmüş 14 söz var və onların hamısı defislə yazılıb.

Bilindiyi kimi, “*maksi*” – “*böyük*”, “*midi*” – “*orta*”, “*mini*” – “*kiçik*” deməkdir. Biz bunları sıfət kimi qəbul ediriksə, ayrı, ön şəkilçi (pristavka) kimi qəbul ediriksə, bitişik yazmalyıq, çünki dilimizdəki ön şəkilçilərin əksəriyyəti (“*qeyri*” və “*kontr*” istisna olmaqla) bitişik yazılır: *antisanitariya*, *bixəbər*, *narahat*, *prototip* və s.

Bunun əvəzinə defisdən başqa bir məqamda – əvvəlki iki və daha artıq sözün sonrakı bir sözlə birbaşa bağlı olduğunu göstərmək üçün istifadə edilsə, daha yaxşı olar. Məsələn, rus dilindəki iki ifadə – 1) *“Независимость и борьба за национальную культуру”* və 2) *“Борьба за независимость и национальную культуру”* – dilimizə eyni cür tərcümə olunur: *“Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə”*. Bu cür ikimənalılıqlıdan qaçmaq, ikinci halda “*uğrunda*” qoşmasının

həm də “*müstəqillik*” sözünə aid olduğunu bildirməkdən ötrü defis işaretindən bəhrələnmək mümkündür: 1) ”*Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə*”, 2) ”*Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə*”.

Sovet dövründə rus dili vasitəsilə elmi leksikamıza keçmiş bəzi terminlərin - ”*boze-zərrəciklər*”in, ”*fermi-səviyyə*”nin, ”*furye-spektroskopiya*”nın və s. defislə yazılmasını da düzgün hesab etmək olmaz. Boze, Fermi, Furye tanınmış alimlərdir və onların soyadları rus dilində hallanmayan isimlər qrupuna daxildir. B.Z.Bukçına və L.P.Kalakutskayanın yazdıqları kimi, ”*prepozitiv vəziyyətdə şəxs adının hal formalarının olmaması onun müəyyən isimlə defis vasitəsilə birləşdirilməsini diktə edir*” (**20, s.142**). Deməli, bu cür terminlər Azərbaycan türkcəsində defislə deyil, təyini söz birləşməsi kimi verilməlidir: *Boze zərrəcikləri, Fermi səviyyəsi, Furye spektroskopiyası* və s.

Beləliklə, vizual nitq mədəniyyətinin bir sıra problemlərini nəzərdən keçirdik. Əlbəttə, tələbələr bunların heç birini ehkam kimi qəbul etməməlidirlər. Sadəcə, biz onlara və bu məsələlərlə məşğul olan mütəxəssislərə düşünmək üçün material verdik ki, auditoriyalarda və elmi məclislərdə polemikaya girişib dili-mizin saflaşmasına və zənginləşməsinə çalışınlar.

ÖZÜNÜZÜ YOXLAYIN

- 1. Apostrof haqqındaki mövqelərin hansına tərəfdarsınız?*
- 2. Bəzi hallarda söz kökünü şəkilcidən ayırmaq üçün apostrof işarəsindən istifadə olunmasını məqsədə uyğun hesab edirsiniz-mi?*

QAYNAQLAR

1. *Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lügəti.* – B.: 1975.
2. *Bitişik, yoxsa ayrı?* – B.: 1987.
3. “*Ədəbiyyat və incəsənət*” qəzeti, 4.11.1983.
4. “*Ədəbiyyat və incəsənət*” qəzeti, 20.05.1983.
5. “*Əkinçi*” qəzeti, 1877, N:15.
6. *Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili.* – B.: 1985.
7. *Мастерство журналиста.* – M.: 1976.
8. *Mirzəyev Osman. Adlarımız.* – B.: 1986.
9. *Мучник Б.С. Человек и текст.* – M.: 1985.
10. *Müasir Azərbaycan dili, cild I.* – B.: “Elm”, 1978.
11. “*Müxalifət*” qəzeti, 23.06.1999.
12. *Nitq mədəniyyəti məsələləri.* – B.: 1988.
13. *Ожегов С.И. Словарь русского языка.* – M.: 1983.

14. Rəsulov Ə.A., Rüstəmov R.Ə. *Türk dil*. – B.: 1991.
15. *Русско-азербайджанский словарь в 3-х тт., т. I.* – B.: 1991.
16. *Русско-азербайджанский словарь в 3-х тт., т. II.* – B.: 1991.
17. *Русско-азербайджанский словарь в 3-х тт., т. III.* – B.: 1991.
18. Rüstəmov Tofiq. *Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi*. – B.: 1985.
19. Свинцов В.И. *Логические основы редактирования текста*. – M.: 1972.
20. *Терминология и культура речи*. – M.: 1981.
21. Yadigar Fəxrəddin. *Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız*. – B.: 1997.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 3

Birinci mövzu:

Nitq və nitq mədəniyyəti anlayışlarına
jurnalistika prizmasından baxış 7

İkinci mövzu:

Fikirin və dilin dəqiqliyi vizual nitq
mədəniyyətinin əsası kimi 15

Üçüncü mövzu:

Vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi
əsasları 22

Dördüncü mövzu:

Vizual nitq mədəniyyətinin linqvistik-
publisistik əsasları 52

Qaynaqlar 117

*Format 60x84, 1/32. Tiraj 500 adəd.
Kitab «Yeni Nəsil» MMC mətbəəsində
çap olunub.*